ISSN 2518-1467 (Online),
ISSN 1991-3494 (Print)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҰЛТТЫҚ ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫНЫҢ
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің

Х А Б А Р Ш Ы С Ы

ВЕСТНИК

НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
Казахский национальный педагогический университет имени Абая

THE BULLETIN

THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
Abai Kazakh National Pedagogical University

PUBLISHED SINCE 1944

2(402)

JANUARY – FEBRUARY 2023

ALMATY, NAS RK

Bulletin the National academy of sciences of the Republic of Kazakhstan

БАС РЕДАКТОР:

ТҮЙМЕБАЕВ Жансейіт Қансейітұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА құрметті мүшесі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің ректоры (Алматы, Қазақстан)

БАС РЕДАКТОРДЫҢ ОРЫНБАСАРЫ:

БИЛЯЛОВ Дархан Нұрланұлы, PhD, ҚР ҰҒА құрметті мүшесі, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің ректоры (Алматы, Қазақстан), **H = 2**

ҒАЛЫМ ХАТШЫ:

ӘБІЛҚАСЫМОВА Алма Есімбекқызы, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Абай атындағы ҚазҰПУ Педагогикалық білімді дамыту орталығының директоры (Алматы, Қазақстан), **H = 2**

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

САТЫБАЛДЫ Әзімхан Әбілқайырұлы, экономика ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Экономика институтының директоры (Алматы, Қазақстан), **H = 5**

САПАРБАЕВ Әбдіжапар Жұманұлы, экономика ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА құрметті мүшесі, Халықаралық инновациялық технологиялар академиясының президенті (Алматы, Қазақстан), **H = 6**

ЛУКЬЯНЕНКО Ирина Григорьевна, экономика ғылымдарының докторы, профессор, «Киево-Могилян академиясы» ұлттық университетінің кафедра меңгерушісі (Киев, Украина), **H = 2** **ШИШОВ Сергей Евгеньевич,** педагогика ғылымдарының докторы, профессор, К. Разумовский атындағы Мәскеу мемлекеттік технологиялар және менеджмент университетінің кәсіптік білім берудің педагогикасы және психологиясы кафедрасының меңгерушісі (Мәскеу, Ресей), **H = 4**

СЕМБИЕВА Ләззат Мыктыбекқызы, экономика ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры (Астана, Қазақстан), **H = 3**

АБИЛЬДИНА Салтанат Қуатқызы, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті педагогика кафедрасының меңгерушісі (Қарағанды, Қазақстан), **H = 3**

БУЛАТБАЕВА Күлжанат Нурымжанқызы, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясының бас ғылыми қызметкері (Астана, Қазақстан), **H = 2**

РЫЖАКОВ Михаил Викторович, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Ресей білім академиясының академигі, «Білім берудегі стандарттар және мониторинг» журналының бас редакторы (Мәскеу, Ресей), **H =2**

ЕСІМЖАНОВА Сайра Рафихевна, экономика ғылымдарының докторы, Халықаралық бизнес университетінің профессоры, (Алматы, Қазақстан), **H = 3**

«Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының Хабаршысы». ISSN 2518-1467 (Online), ISSN 1991-3494 (Print).

Меншіктенуші: «Қазақстан Республикасының Ұлттық ғылым академиясы» РҚБ (Алматы қ.). Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникациялар министрлігінің Ақпарат комитетінде 12.02.2018 ж. берілген

№ 16895-Ж мерзімдік басылым тіркеуіне қойылу туралы куәлік.

Тақырыптық бағыты: *әлеуметтік ғылымдар саласындағы зерттеулерге арналған.*

Мерзімділігі: жылына 6 рет.

Тиражы: 300 дана.

Редакцияның мекен-жайы: 050010, Алматы қ., Шевченко көш., 28, 219 бөл., тел.: 272-64-39 http://www.bulletin-science.kz/index.php/en/

© Қазақстан Республикасының Ұлттық ғылым академиясы, 2023

Типографияның мекен-жайы: «Аруна» ЖК, Алматы қ., Мұратбаев көш., 75.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

ТУЙМЕБАЕВ Жансеит Kансеитович, доктор филологических наук, профессор, почетный член НАН РК, ректор Казахского национального университета им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:

БИЛЯЛОВ Дархан Нурланович, PhD, почетный член НАН РК, ректор Казахского национального педагогического университета им. Абая (Алматы, Казахстан), **H = 2**

УЧЕНЫЙ СЕКРЕТАРЬ:

АБЫЛКАСЫМОВА Алма Есимбековна, доктор педагогических наук, профессор, академик НАН РК, директор Центра развития педагогического образования КазНПУ им. Абая (Алматы, Казахстан), **H = 2**

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

САТЫБАЛДИН Азимхан Абылкаирович, доктор экономических наук, профессор, академик НАН РК, директор института Экономики (Алматы, Казахстан), **H = 5**

САПАРБАЕВ Абдижапар Джуманович, доктор экономических наук, профессор, почетный член НАН РК, президент Международной академии инновационных технологий (Алматы, Казахстан), **H = 6**

ЛУКЬЯНЕНКО Ирина Григорьевна, доктор экономических наук, профессор, заведующая кафедрой Национального университета «Киево-Могилянская академия» (Киев, Украина), **H = 2**

ШИШОВ Сергей Евгеньевич, доктор педагогических наук, профессор, заведующий кафедрой педагогики и психологии профессионального образования Московского государственного университета технологий и управления имени К. Разумовского (Москва, Россия), **H = 4**

СЕМБИЕВА Ляззат Мыктыбековна, доктор экономических наук, профессор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан), **H = 3**

АБИЛЬДИНА Салтанат Куатовна, доктор педагогических наук, профессор, заведующая кафедрой педагогики Карагандинского университета имени Е.А. Букетова (Караганда, Казахстан), **H=3**

БУЛАТБАЕВА Кулжанат Нурымжановна, доктор педагогических наук, профессор, главный научный сотрудник Национальной академии образования имени Ы. Алтынсарина (Астана, Казахстан), **H = 3**

РЫЖАКОВ Михаил Викторович, доктор педагогических наук, профессор, академик Российской академии образования, главный редактор журнала «Стандарты и мониторинг в образовании» (Москва, Россия), **H=2**

ЕСИМЖАНОВА Сайра Рафихевна, доктор экономических наук, профессор Университета международного бизнеса (Алматы, Казахстан), **H = 3**

«Вестник Национальной академии наук Республики Казахстан». ISSN 2518-1467 (Online), ISSN 1991-3494 (Print).

Собственник: РОО «Национальная академия наук Республики Казахстан» (г. Алматы).

Свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания в Комитете информации Министерства информации и коммуникаций и Республики Казахстан **№ 16895-Ж,** выданное 12.02.2018 г.

Тематическая направленность: *посвящен исследованиям в области социальных наук.*

Периодичность: 6 раз в год.

Тираж: 300 экземпляров.

Адрес редакции: 050010, г. Алматы, ул. Шевченко, 28, ком. 219, тел. 272-64-39

http://www.bulletin-science.kz/index.php/en/

© Национальная академия наук Республики Казахстан, 2023 Адрес типографии: ИП «Аруна», г. Алматы, ул. Муратбаева, 75.

EDITOR IN CHIEF:

TUIMEBAYEV Zhanseit Kanseitovich, Doctor of Philology, Professor, Honorary Member of NAS RK, Rector of Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan).

DEPUTY CHIEF DIRECTOR:

BILYALOV Darkhan Nurlanovich, Ph.D, Honorary Member of NAS RK, Rector of Abai Kazakh National Pedagogical University (Almaty, Kazakhstan), **H = 2**

SCIENTIFIC SECRETARY;

ABYLKASSYMOVA Alma Esimbekovna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Executive Secretary of NAS RK, President of the International Academy of Innovative Technology of Abai Kazakh National Pedagogical University (Almaty, Kazakhstan), **H = 2**

EDITORIAL BOARD:

SATYBALDIN Azimkhan Abilkairovich, Doctor of Economics, Professor, Academician of NAS RK, Director of the Institute of Economics (Almaty, Kazakhstan), **H = 5**

SAPARBAYEV Abdizhapar Dzhumanovich, Doctor of Economics, Professor, Honorary Member of NAS RK, President of the International Academy of Innovative Technology (Almaty, Kazakhstan) **H = 6**

LUKYANENKO Irina Grigor'evna, Doctor of Economics, Professor, Head of the Department of the National University "Kyiv-Mohyla Academy" (Kiev, Ukraine) **H = 2**

SHISHOV Sergey Evgen'evich, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Head of the Department of Pedagogy and Psychology of Professional Education of the Moscow State University of Technology and Management named after K. Razumovsky (Moscow, Russia), **H = 4**

SEMBIEVA Lyazzat Maktybekova, Doctor of Economic Science, Professor of the L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan), **H = 3**

ABILDINA Saltanat Kuatovna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Head of the Department of Pedagogy of Buketov Karaganda University (Karaganda, Kazakhstan), **H = 3**

BULATBAYEVA Kulzhanat Nurymzhanova, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Chief Researcher of the National Academy of Education named after Y. Altynsarin (Nur-Sultan, Kazakhstan), **H = 2**

RYZHAKOV Mikhail Viktorovich, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, academician of the Russian Academy of Education, Editor-in-chief of the journal «Standards and monitoring in education» (Moscow, Russia), **H = 2**

YESSIMZHANOVA Saira Rafikhevna, Doctor of Economics, Professor at the University of International Business (Almaty, Kazakhstan), **H = 3.**

Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan.
ISSN 2518-1467 (Online), ISSN 1991-3494 (Print).
Owner: RPA «National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan» (Almaty). The certificate of registration of
a periodical printed publication in the Committee of information of the Ministry of Information and Communications of the Republic of Kazakhstan **No. 16895-Ж,** issued on 12.02.2018.
Thematic focus: *it is dedicated to research in the field of social sciences.*
Periodicity: 6 times a year.
Circulation: 300 copies.
Editorial address: 28, Shevchenko str., of. 220, Almaty, 050010, tel. 272-64-19
http://www.bulletin-science.kz/index.php/en/
© National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan,
2023 Address of printing house: ST «Aruna», 75, Muratbayev str, Almaty.

МАЗМҰНЫ

ПЕДАГОГИКА

Ә.И. Әбілтаева, А.Ж. Нурсафина
БОЛАШАҚ БИОЛОГ МҰҒАЛІМДЕРІН ЦИФРЛЫҚ КОНТЕНТТЕРДІ ПАЙДАЛАНУҒА КӘСІБИ ДАЯРЛАУДЫҢ ДИДАКТИКАЛЫҚ ЖҮЙЕСІ 11
Д.О. Айтенова, А.П. Мынбаева, Г.А. Белгибаева
ЖОО "ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ ТАРИХЫ" КУРСЫН ОҚЫТУ БОЙЫНША ӘДІСТЕМЕЛІК ҰСТАНЫМДАР..........25
Ш.Ж. Арзымбетова, А.К. Оралбекова, С.Л. Махмудова, К.И. Махмутова
ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА ПЕДАГОГТАРДЫҢ АҚПАРАТТЫҚ–КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ (АКТ) ПАЙДАЛАНУ ДАЯРЛЫҒЫ..........37
Ж.М-А. Асылбекова, Т.Ә. Әпендиев, В.В. Козина
ҚАЗАҚСТАНДА ҰЛТТЫҚ ИНДУСТРИЯЛЫҚ КАДРЛАРДЫ ІРІКТЕУ ЖӘНЕ ДАЯРЛАУ ТУРАЛЫ МӘСЕЛЕГЕ (1917–1926 жж.) 48
К.Г. Балгинбаева, А.М. Мубараков
ГЕОГРАФИЯ САБАҚТАРЫНДА ЦИФРЛЫҚ ҚҰРАЛДАРДЫ ПАЙДАЛАНА ОТЫРЫП, ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОҚУ ӘРЕКЕТІН БАСҚАРУ..........67
А.А. Доскараева, О.Х. Мұхатова, А.К. Шашаев, Р. Жәлиқызы
XIX ҒАСЫРДЫҢ II ЖАРТЫСЫ МЕН XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ МҰҒАЛІМ ФЕНОМЕНІ..........79
Г.Т. Ерсултанова, М.К. Джандильдинов, Ж. Жылтырова, М. Аймагамбетова, А. Бахтияр
ОҚУШЫЛАРДЫ ТОПТАСТЫРУДЫҢ ЫНТАЛАНДЫРУШЫ ӘЛЕУЕТІ (А2 ДЕҢГЕЙІ) 98
Р. Жилмагамбетова, А. Мубараков, Ж. Копеев, А. Алимагамбетова
ЖЕКЕ БЕЙІМДЕЛГЕН ОҚЫТУ ЖҮЙЕЛЕРІН ПАЙДАЛАНА ОТЫРЫП, ОҚУ ПРОЦЕСІН БАСҚАРУ 115
С.Ж. Ибадуллаева, Л.Б. Раманова, Н.Д. Андреева, М.Т. Сулейменова, Ж.Ж. Избасарова
КӨПТІЛДІ БІЛІМ БЕРУДЕ БИОЛОГ МАМАНДАРДЫ ДАЯРЛАУ ҮРДІСІНДЕ КӘСІБИ ҚҰЗРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ 123
А.А. Калиева, Л.Е. Базарбаева, Х.Т. Кенжебек
ФИЗИКА КУРСЫНДА ВЕКТОРЛАРДЫ ҚОЛДАНА ОТЫРЫП ЭЛЕКТРОДИНАМИКА ЕСЕПТЕРІН ШЕШУ ӘДІСТЕМЕСІ 134
Б.С. Қаплан, К.А.Жумагулова, А.Д. Майматаева
БОЛАШАҚ БИОЛОГ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ МӘДЕНИЕТІН ІС-ӘРЕКЕТ АРҚЫЛЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ..........148
Э. Қауынбаева, С.В. Суматохин, М.Б. Аманбаева, Д.У. Сексенова, А.К. Даменова
АҚПАРАТТЫҚ БІЛІМ БЕРУ АРҚЫЛЫ БИОЛОГ СТУДЕНТТЕРІНІҢ ЦИФРЛЫҚ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ..........157
Г. Мұхаметқалиева, Г. Балтабаева, А. Алипбаева, Ж. Жумалиева, А.Т. Бакитов
ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ЖӘНЕ СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНІҢ НЕГІЗІНДЕ ШЕТЕЛ ТІЛІН ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ..........170
К. Мухтарқызы, Г.М. Абильдинова, Б.У. Куанбаева
МЕКТЕПТЕ ФИЗИКА САБАҚТАРЫНДА МОБИЛЬДІ ҚОСЫМШАЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ..........182
Р.К. Садықова, Ш.С. Қуанышбаева, А.А. Есімова
СТУДЕНТТЕРДІҢ ШЕТ ТІЛІН ОҚУҒА ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ АРҚЫЛЫ АРТТЫРУ..........194
Н.Н. Салыбекова, Ғ.И. Исаев, А.И. Исаев, А.А. Конаршаева
БИОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДЕ СЫНЫПТАН ТЫС ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ (ӨСІМДІКТЕР БӨЛІМІ МЫСАЛЫНДА)..........207
Б.Б. Саримбаева, Г.У. Кеубасова, Р.Ш. Избасарова, Р. Джунусова
РЕФЛЕКСИЯ ҚАБІЛЕТІН ДАМЫТУ ҮШІН БИОЛОГИЯ СТУДЕНТТЕРІН ӘДІСТЕМЕЛІК ДАЙЫНДАУДА КЕЙС ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ..........221
Б.Т. Темірхан, М.Т. Велямов

БИОТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІ ҚОЛДАНУ НЕГІЗІНДЕ БИОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУ ӘДІСІ (СӘБІЗ СЫҒЫНДЫСЫНАН ПЕКТИН ҚҰРАМДЫ ЭКСТРАКТІНІ АЛУ МЫСАЛЫНДА).......................................231
К.Т. Туенбаева, А.С. Уалтаева, Н.Ш. Көлбаев
ЭЛЕКТРОНДЫҚ КІТАПХАНАНЫҢ ИНФОЛОГИЯЛЫҚ МОДЕЛІНІҢ ПЕДАГОГИКАДАҒЫ МӘНІ...243

ЭКОНОМИКА

А.А. Абдикадирова, Л.М. Сембиева, Ж.Т. Темірханов
ҒЫЛЫМ ДАМУЫНЫҢ КӨРСЕТКІШТЕРІ: БАҒДАРЛАМАЛЫҚ ҚҰЖАТТАРҒА ШОЛУ…………...……255
С.Н. Абиева, М.А. Қанабекова, А.М. Сапарбаева
ҚАЗАҚСТАНДА САЛЫҚ САЛУ РЕЖИМДЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНТАЛДАУ..266
Л.Т. Акильжанова, А.М. Рахметова, Н.К. Саркулова, Г.А. Райханова
ӨҢІРДЕГІ АҚПАРАТТЫҚ ПРОЦЕСТЕРДІ МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУ (ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕ)..278
Г.Н. Аппақова, Д.Б. Калтаева, Г.А. Муратбаева, Е.Н. Несіпбеков, Ғ.Е. Керімбек
КОМПАНИЯНЫҢ АҚША АҒЫНДАРЫН БАСҚАРУДЫҢ НЕГІЗГІ БАСЫМДЫЛЫҚТАРЫ......................289
М.Т. Баймаганбетова
МҰНАЙ БАҒАСЫНДАҒЫ ӨЗГЕРІСТЕРДІҢ НАҚТЫ ВАЛЮТА БАҒАМЫНА ҰЗАҚ МЕРЗІМДЕГІ ӘСЕРІН ТАЛДАУ...300
З.Р. Башу, Л.М. Сембиева, С.К. Тажикенова, Г. Тажбенова, Б.А. Жуматаева
МЕМЛЕКЕТТІК ҚАРАЖАТТАРДЫ ПАЙДАЛАНУ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ ҮШІН СТРАТЕГИЯЛЫҚ АУДИТ ҚАЖЕТТІЛІГІ...310
Г.М. Бейсембаева, В.П. Шеломенцева, Ж.К. Алтайбаева, Г.К. Бейсембаева, Э.Е. Ахметова
КӘСІПТІК БІЛІМ БЕРУ МЕКЕМЕЛЕРІНІҢ ҚАРЖЫЛЫҚ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫН БАҒАЛАУДЫҢ ПРАКТИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ..322
А.Ж. Бұхарбаева, Г.Н. Бисембаева, А.К. Оралбаева, Р.К. Айтманбетова, Б.К. Нурмаганбетова
ЦИФРЛАНДЫРУ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТТІ ЖАНДАНДЫРУ ТӘСІЛІ РЕТІНДЕ...333
Н.А. Гумар, М.Д. Каримова, А.А. Маукенова, А.П. Бейсенов, У.С. Ерназарова
ЦИФРЛЫҚ ЭКОНОМИКАҒА КӨШУ САЯСАТЫНЫҢ ІСКЕ АСЫРЫЛУЫН БАҒАЛАУ............................344
Б.М. Жұрынов
ЖОБАЛАР АРҚЫЛЫ СЕРІКТЕСТІК БИЗНЕС ЖЕЛІЛЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПРОБЛЕМАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ..354
З.О. Иманбаева, А.А. Айдаралиева, **М.Д. Сайымова, Ж.З. Баймукашева, Д.А. Бекешева**
ҚАЗАҚСТАН ЭКОНОМИКАСЫНЫҢ САЛАЛАРЫН ЦИФРЛАНДЫРУ...377
А. Ксембаева, **Ж. Бабажанова, С. Серикбаев, Б. Қуантқан, Б. Шошай**
ӨҢІРДІҢ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫН ТҰРАҚТЫ ДАМЫТУ БАҒЫТТАРЫ..389
Yildirim Kürşat, Т.Ә. Әпендиев, О. Қуанбай
ТҮРКИЯ РЕСПУБЛИКАСЫ ХАЛҚЫНЫҢ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ДАМУЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ..402
Г.С. Мукина, М.Б. Султанова, Г.Д. Баяндина, Л.З. Паримбекова, А.К. Бакпаева
ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА БИЗНЕС КӘСІПОРЫНДАРЫНЫҢ ӨЗГЕРМЕЛІ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ОРТАҒА ДАЙЫНДЫҒЫН БАҒАЛАУ ӘДІСТЕМЕСІ: ҚАРЖЫЛЫҚ–БАСҚАРУ АСПЕКТІСІ..................................416
Г.А. Рахимжанова
АДАМИ КАПИТАЛ ТИІМДІЛІГІНІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ...430
Ф.Д. Салкынбаева, Г.Ж. Таяуова, М.Д. Сайымова, Г.Б. Абдишова, А.А. Макенова
ЖАСТАР КӘСІПКЕРЛІГІН ДАМЫТУ ЖАСТАР ЖҰМЫССЫЗДЫҒЫ ПРОБЛЕМАЛАРЫН ШЕШУДІҢ ТИІМДІ ТӘСІЛІ..440
Т.С. Сокира, Ж.Ж. Бельгибаева, Х.Н. Сансызбаева, Л.Ж. Аширбекова, Г.С. Смағұлова,
ПАНДЕМИЯНЫҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ПРОЦЕСТЕРГЕ ӘСЕРІН БАҒАЛАУ...........451
Р.Ш. Тахтаева, М.А. Баяндин, Г.К. Демеуова, А.О. Алиева, М.К. Шакибаев
ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТУРИЗМ ИНДУСТРИЯСЫ КӘСІПОРЫНДАРЫНЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН АРТТЫРУ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ КОРПОРАТИВТІК МӘДЕНИЕТТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ..463

СОДЕРЖАНИЕ

ПЕДАГОГИКА

Ә.И. Әбілтаева, А.Ж. Нурсафина
ДИДАКТИЧЕСКАЯ СИСТЕМА ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ–БИОЛОГОВ К ИСПОЛЬЗОВАНИЮ ЦИФРОВОГО КОНТЕНТА..........11
Д.О. Айтенова, А.П. Мынбаева, Г.А. Белгибаева
МЕТОДИЧЕСКИЕ РЕКОМЕНДАЦИИ ПО ПРЕПОДАВАНИЮ КУРСА «ИСТОРИЯ КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ» В ВУЗАХ..........25
Ш.Ж. Арзымбетова, А.К. Оралбекова, С.Л. Махмудова, К.И. Махмутова
ГОТОВНОСТЬ ПЕДАГОГОВ К ИСПОЛЬЗОВАНИЮ ИНФОРМАЦИОННО–КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ (ИКТ) В УСЛОВИЯХ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ..........37
Ж.М-А. Асылбекова, Т.А. Апендиев, В.В. Козина
К ВОПРОСУ О ПОДБОРЕ И ПОДГОТОВКЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ИНДУСТРИАЛЬНЫХ КАДРОВ В КАЗАХСТАНЕ (1917–1926 гг.)..........48
К.Г. Балгинбаева, А.М. Мубараков
УПРАВЛЕНИЕ УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ УЧАЩИХСЯ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ЦИФРОВЫХ ИНСТРУМЕНТОВ НА УРОКАХ ГЕОГРАФИИ..........67
А.А. Доскараева, О.Х. Мухатова, А.К. Шашаев, Р. Жәлиқызы
ФЕНОМЕН УЧИТЕЛЯ В КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ II ПОЛОВИНЫ XIX-НАЧАЛА XX ВЕКОВ..........79
Г.Т. Ерсултанова, М.К. Джандильдинов, Ж. Жылтырова, М. Аймагамбетова, А. Бахтияр
МОТИВАЦИОННЫЙ ПОТЕНЦИАЛ ГРУППОВОГО ОБУЧЕНИЯ УЧАЩИХСЯ (УРОВЕНЬ А2) 98
Р. Жилмагамбетова, А. Мубараков, Ж. Копеев, А. Алимагамбетова
УПРАВЛЕНИЕ ПРОЦЕССОМ ОБУЧЕНИЯ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ АДАПТИВНЫХ ПЕРСОНАЛИЗИРОВАННЫХ СИСТЕМ ОБУЧЕНИЯ..........115
С.Ж. Ибадуллаева, Л.Б. Раманова, Н.Д. Андреева, М.Т. Сулейменова, Ж.Ж. Избасарова
ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ В ПРОЦЕССЕ ПОДГОТОВКИ СПЕЦИАЛИСТОВ-БИОЛОГОВ ПРИ ПОЛИЯЗЫЧНОМ ОБУЧЕНИИ..........123
А.А. Калиева, Л.Е. Базарбаева, Х.Т. Кенжебек
МЕТОДИКА РЕШЕНИЯ ЗАДАЧ ЭЛЕКТРОДИНАМИКИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ВЕКТОРОВ В КУРСЕ ФИЗИКИ..........134
Б.С. Каплан, К.А.Жумагулова, А.Д. Майматаева
ФОРМИРОВАНИЕ ИННОВАЦИОННОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ БИОЛОГИИ ЧЕРЕЗ ИХ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ..........148
Э. Кауынбаева, С.В. Суматохин, М.Б. Аманбаева, Д.У. Сексенова, А.К. Даменова
ФОРМИРОВАНИЕ ЦИФРОВОЙ КУЛЬТУРЫ СТУДЕНТОВ–БИОЛОГОВ ПОСРЕДСТВОМ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБРАЗОВАНИЯ..........157
Г. Мухаметкалиева, Г. Балтабаева, А. Алипбаева, Ж. Жумалиева, А. Т. Бакитов
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА НА ОСНОВЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ И ОСОБЕННОСТЕЙ КУЛЬТУРЫ РЕЧИ..........170
К. Мухтарқызы, Г.М. Абильдинова, Б.У. Куанбаева
ПРЕИМУЩЕСТВА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МОБИЛЬНЫХ ПРИЛОЖЕНИЙ НА УРОКАХ ФИЗИКИ В ШКОЛЕ..........182
Р.К. Садыкова, Ш.С. Куанышбаева, А.А. Есимова
ПОВЫШЕНИЕ МОТИВАЦИИ СТУДЕНТОВ К ИЗУЧЕНИЮ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ НОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ..........194
Н.Н. Салыбекова, Г.И. Исаев, А.И. Исаев, А.А. Конаршаева
МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ВНЕКЛАССНОГО ОБУЧЕНИЯ В БИОЛОГИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ (НА ПРИМЕРЕ ОТДЕЛА РАСТЕНИЙ)..........207
Б.Б. Саримбаева, Г.У. Кеубасова, Р.Ш. Избасарова, Р. Джунусова
ПРИМЕНЕНИЕ ТЕХНОЛОГИИ КЕЙСОВ В МЕТОДИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКЕ СТУДЕНТОВ–БИОЛОГОВ ДЛЯ РАЗВИТИЯ СПОСОБНОСТИ К РЕФЛЕКСИИ..........221
Б.Т. Темирхан, М.Т. Велямов

СПОСОБ ПРЕПОДАВАНИЯ БИОЛОГИИ, ОСНОВАННЫЙ НА ИСПОЛЬЗОВАНИИ БИОТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ (НА ПРИМЕРЕ ПОЛУЧЕНИЯ ПЕКТИНОСОДЕРЖАЩЕГО ЭКСТРАКТА ИЗ ЭКСТРАКТА МОРКОВИ)........231
К.Т. Туенбаева, А.С. Уалтаева , Н.Ш. Колбаев
ЗНАЧЕНИЕ ИНФОЛОГИЧЕСКОЙ МОДЕЛИ ЭЛЕКТРОННОЙ БИБЛИОТЕКИ В ПЕДАГОГИКЕ............243

ЭКОНОМИКА

А.А. Абдикадирова, Л.М. Сембиева, Ж.Т. Темирханов
ПОКАЗАТЕЛИ РАЗВИТИЯ НАУКИ: ОБЗОР ПРОГРАММНЫХ ДОКУМЕНТОВ…………………...……..255
С.Н. Абиева, М.А. Канабекова, А.М. Сапарбаева
АНАЛИЗ ОСОБЕННОСТЕЙ РЕЖИМОВ НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ........266
Л.Т. Акильжанова, А.М. Рахметова, Н.К. Саркулова, Г.А. Райханова
ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫМИ ПРОЦЕССАМИ В РЕГИОНЕ (КАЗАХСТАН И ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ)........278
Г.Н. Аппакова, Д.Б. Калтаева, Г.А. Муратбаева, Е.Н. Несипбеков, Г.Е. Керимбек
ОСНОВНЫЕ ПРИОРИТЕТЫ УПРАВЛЕНИЯ ДЕНЕЖНЫМИ ПОТОКАМИ КОМПАНИИ........289
М.Т. Баймаганбетова
АНАЛИЗ ДОЛГОСРОЧНОГО ВЛИЯНИЯ ИЗМЕНЕНИЙ ЦЕН НА НЕФТЬ НА РЕАЛЬНЫЙ ОБМЕННЫЙ КУРС........300
З.Р. Башу, Л.М. Сембиева, С.К. Тажикенова, Г. Тажбенова, Б.А. Жуматаева
НЕОБХОДИМОСТЬ ВНЕДРЕНИЯ СТРАТЕГИЧЕСКОГО АУДИТА ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ГОСУДАРСТВЕННЫХ СРЕДСТВ........310
Г.М. Бейсембаева, В.П. Шеломенцева, Ж.К. Алтайбаева, Г.К. Бейсембаева, Э.Е. Ахметова
ПРАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОЦЕНКИ ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ........322
А.Ж. Бухарбаева, Г.Н. Бисембаева, А.К. Оралбаева, Р.К. Айтманбетова, Б.К. Нурмаганбетова
ЦИФРОВИЗАЦИЯ КАК СПОСОБ АКТИВИЗАЦИИ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ........333
Н.А. Гумар, М.Д. Каримова, А.А. Маукенова, А.П. Бейсенов, У.С. Ерназарова
ОЦЕНКА РЕАЛИЗАЦИИ ПОЛИТИКИ ПО ПЕРЕХОДУ В ЦИФРОВУЮ ЭКОНОМИКУ........344
Б.М. Жұрынов
ПРОБЛЕМНЫЕ ВОПРОСЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПАРТНЁРСКИХ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКИХ СЕТЕЙ ЧЕРЕЗ ПРОЕКТЫ........354
З.О. Иманбаева, А.А. Айдаралиева, **М.Д. Сайымова, Ж.З. Баймукашева, Д.А. Бекешева**
ЦИФРОВИЗАЦИЯ ОТРАСЛЕЙ ЭКОНОМИКИ КАЗАХСТАНА........377
А. Ксембаева, Ж. Бабажанова, С. Серикбаев, Б. Қуантқан, Б. Шошай
НАПРАВЛЕНИЯ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА РЕГИОНА........389
Yildirim Kürşat, Т.А. Апендиев, О. Қуанбай
ДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ НАСЕЛЕНИЯ ТУРЕЦКОЙ РЕСПУБЛИКИ И ЕГО ОСОБЕННОСТИ........402
Г.С. Мукина, М.Б. Султанова, Г.Д. Баяндина, Л.З. Паримбекова, А.К. Бакпаева
МЕТОДИКА ОЦЕНКИ ГОТОВНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ МАЛОГО И СРЕДНЕГО БИЗНЕСА К ИЗМЕНЧИВОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СРЕДЕ: ФИНАНСОВО–УПРАВЛЕНЧЕСКИЙ АСПЕКТ........416
Г.А. Рахимжанова
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА........430
Ф.Д. Салкынбаева, Г.Ж. Таяуова, М.Д. Сайымова, Г.Б. Абдишова, А.А. Макенова
РАЗВИТИЕ МОЛОДЕЖНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА ЭФФЕКТИВНЫЙ СПОСОБ РЕШЕНИЯ ПРОБЛЕМ МОЛОДЕЖНОЙ БЕЗРАБОТИЦЫ........440
Т.С. Сокира, Ж.Ж. Бельгибаева, Х.Н. Сансызбаева, Л.Ж. Аширбекова, Г.С. Смагулова
ОЦЕНКА ВЛИЯНИЯ ПАНДЕМИИ НА ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В КАЗАХСТАНЕ........451
Р.Ш. Тахтаева, **М.А. Баяндин, Г.К. Демеуова, А.О. Алиева, М.К. Шакибаев**
ФОРМИРОВАНИЕ КОРПОРАТИВНОЙ КУЛЬТУРЫ КАК ФАКТОРА ПОВЫШЕНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ ТУРИНДУСТРИИ КАЗАХСТАНА........463

CONTENTS

PEDAGOGY

A. Abiltayeva, A. Nursafina
DIDACTIC SYSTEM OF PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE TEACHERS –BIOLOGISTS FOR THE USE OF DIGITAL CONTENT....................11
D. Aitenova, A. Mynbaeva, G. Belgibaeva
METHODOLOGICAL RECOMMENDATIONS ON TEACHING THE COURSE "HISTORY OF KAZAKH LITERATURE" OF THE UNIVERSITY OF UNIVERSITY....................25
Sh.Zh. Arzymbetova, A.K. Oralbekova, S.L. Makhmudova, K.I. Mahmutova
READINESS OF TEACHERS TO USE INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES (ICT) IN CONDITIONS OF INCLUSIVE EDUCATION....................37
Zh.M. Asylbekova, T.A. Apendiyev, V.V. Kozina
TO THE QUESTION OF THE SELECTION AND TRAINING OF THE NATIONAL INDUSTRIAL PERSONNEL IN KAZAKHSTAN (1917–1926)....................48
K.G. Balginbayeva, A.M. Mubarakov
MANAGEMENT OF STUDENTS' LEARNING ACTIVITIES USING DIGITAL TOOLS IN GEOGRAPHY LESSONS....................67
A.A. Doskaraeva, O.H. Mukhatova, A.K. Shashaev, R. Zhalikyzy
THE PHENOMENON OF TEACHER IN THE KAZAKH SOCIETY (SECOND HALF OF THE XIX–EARLY XX CENTURIES)....................79
G. Yersultanova, M. Jandildinov, Zh. Zhyltyrova, M. Aimagambetova, A. Baktiyar
MOTIVATING POTENTIAL OF GROUPING LEARNERS (A2 LEVEL)....................98
R. Zhilmagambetova, A. Mubarakov, Z. Kopeyev, A. Alimagambetova
MANAGEMENT OF THE LEARNING PROCESS USING ADAPTIVE PERSONALIZED LEARNING SYSTEMS....................115
S.Zh. Ibadullayeva, L.B. Ramanova, N.D. Andreeva, M.T. Suleimenova, Zh.Zh. Izbasarova
FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCES IN THE PROCESS OF TRAINING SPECIALISTS-BIOLOGISTS IN MULTILINGUAL EDUCATION....................123
A.A. Kaliyeva, L.E. Bazarbayeva, Kh.T. Kenzhebek
METHODOLOGY FOR SOLVING PROBLEMS OF ELECTRODYNAMICS USING VECTORS IN THE COURSE OF PHYSICS....................134
B. Kaplan, K. Zhumagulova, A. Maymataeva
FORMATION OF INNOVATIVE EDUCATIONAL CULTURE OF FUTURE BIOLOGY TEACHERS THROUGH THEIR ACTIVITIES....................148
E. Kauynbayeva, S.V. Sumatokhin, M.B. Amanbayeva, D.U. Seksenova, A.K. Damenova
FORMATION OF DIGITAL CULTURE OF BIOLOGY STUDENTS THROUGH INFORMATION EDUCATION....................157
G. Mukhametkaliyeva, G. Baltabayeva, A. Alipbayeva, Zh. Zhumaliyeva, A. Bakitov
METHODS OF TEACHING A FOREIGN LANGUAGE BASED ON NATIONAL VALUES AND FEATURES OF SPEECH CULTURE....................170
K. Mukhtarkyzy, G. Abildinova, B. Kuanbayeva
ADVANTAGES OF USING MOBILE APPS IN PHYSICS LESSONS AT SCHOOL....................182
R.K. Sadykova, Sh.S. Kuanyshbayeva, A.A. Essimova
INCREASING STUDENTS' MOTIVATION TO LEARN A FOREIGN LANGUAGE USING NEW TECHNOLOGIES....................194
N.N. Salybekova, G.I. Issayev, A.I. Issayev, A.A. Konarshayeva
METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF EXTRACURRICULAR EDUCATION IN BIOLOGICAL EDUCATION (BY THE EXAMPLE OF THE DEPARTMENT OF PLANTS)....................207
B. Sarimbayeva, G. Keubassova, R. Isbasarova, R. Junussova
THE USE OF CASE TECHNOLOGY IN THE METHODOLOGICAL TRAINING OF BIOLOGY STUDENTS FOR THE DEVELOPMENT OF THE ABILITY TO REFLECT....................221
B. Temirkhan, M. Velyamov

METHOD OF TEACHING BIOLOGY BASED ON THE USE OF BIOTECHNOLOGY RESEARCH (ON THE EXAMPLE OF OBTAINING A PECTIN–CONTAINING EXTRACT FROM CARROT EXTRACT)..................231
K.T. Tuenbayeva, A.S. Ualtayeva, N.Sh. Kolbayev
THE SIGNIFICANCE OF THE INFOLOGICAL MODEL OF THE ELECTRONIC LIBRARY IN PEDAGOGY...243

EKONOMICS

A.A. Abdikadirova, L.M. Sembiyeva, Zh.T. Temirkhanov
INDICATORS FOR SCIENCE DEVELOPMENT: A REVIEW OF POLICY DOCUMENTS...............................255
S.N. Abieva, M.A. Kanabekova, A.M. Saparbayeva
ANALYSIS OF THE PECULIARITIES OF TAX REGIMES IN KAZAKHSTAN..266
L.T. Akilzhanova, A.M. Rakhmetova, N.K. Sarkulova, G.A. Raikhanova
STATE MANAGEMENT OF INFORMATION PROCESSES IN THE REGION (KAZAKHSTAN AND FOREIGN EXPERIENCE)...278
G. Appakova, D. Kaltaeva, G. Muratbayeva, Ye. Nesipbekov, G. Kerimbek
MAIN PRIORITIES OF THE COMPANY'S CASH FLOW MANAGEMENT...289
M.T. Baimaganbetova
ANALYSIS OF THE LONG-TERM IMPACT OF CHANGES IN OIL PRICES ON THE REAL EXCHANGE RATE...300
Z. Bashu, L. Sembiyeva, S. Tazhikenova, G. Tazhbenova, B. Zhumatayeva
THE NEED TO IMPLEMENT A STRATEGIC AUDIT IN ORDER TO IMPROVE THE EFFICIENCY OF THE EXECUTION OF PUBLIC FUNDS..310
Г.М. Бейсембаева, В.П. Шеломенцева, Ж.К. Алтайбаева, Г.К. Бейсембаева, Э.Е. Ахметова
КӘСІПТІК БІЛІМ БЕРУ МЕКЕМЕЛЕРІНІҢ ҚАРЖЫЛЫҚ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫН БАҒАЛАУДЫҢ ПРАКТИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ...322
A.Zh. Bukharbayeva, G.N. Bisembayeva, A.K. Oralbayeva, R.K. Aitmanbetova, B.K. Nurmaganbetova
DIGITALIZATION AS A WAY TO ACTIVATE INNOVATIVE ACTIVITY IN AGRICULTURE......................333
N.A. Gumar, M.D. Karimova, A.A. Maukenova, A.P. Beisenov, U.S. Yernazarova
EVALUATION OF THE IMPLEMENTATION OF THE POLICY ON TRANSITION TO THE DIGITAL ECONOMY..344
B.M. Zhurynov
PROBLEMATIC ISSUES OF FORMING PARTNER BUSINESS NETWORKS THROUGH PROJECTS...........354
Z.O. Imanbayeva, A.A. Aidaraliyeva, M.D. Saiymova, Z. Baimukasheva, D.A. Bekesheva
DIGITALIZATION OF THE SECTORS OF THE ECONOMY OF KAZAKHSTAN..377
A. Xembayeva, Zh. Babazhanova, S. Serikbayev, B. Kuantkan, B. Shoshay
DIRECTIONS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF AGRICULTURE IN THE REGION..........................389
Kürşat Yildirim, T. Apendiyev, O. Kuanbay
DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT OF THE POPULATION OF THE REPUBLIC OF TURKEY AND ITS FEATURES...402
G. Mukina, M. Sultanova, G. Bayandina, L. Parimbekova, A. Bakpayeva
METHODOLOGY FOR ASSESSING THE READINESS OF SMALL AND MEDIUM–SIZED BUSINESSES TO A VOLATILE ECONOMIC ENVIRONMENT: FINANCIAL AND MANAGERIAL ASPECT...........................416
G. Rakhimzhanova
ECONOMIC FEATURES OF THE EFFICIENCY OF HUMAN CAPITAL...430
F.D. Salkynbayeva, G.Z. Tayauova, M.D. Saiymova, G.B. Abdishova, A.A. Makenova
DEVELOPMENT OF YOUTH ENTREPRENEURSHIP AS AN EFFECTIVE WAY TO SOLVE THE PROBLEMS OF YOUTH UNEMPLOYMENT...440
T.S. Sokira, Zh.Zh. Belgibayeva, Kh.N. Sansyzbaeva, L.Zh. Ashirbekova, G.S. Smagulova
ASSESSMENT OF THE PANDEMIC IMPACT ON DEMOGRAPHIC PROCESSES IN KAZAKHSTA...451
R.Sh. Takhtaeva, M.A. Bayandin, **G.K. Demeuova, A. Aliyeva, M.K. Shakibayev**
FORMATION OF CORPORATE CULTURE AS A FACTOR OF INCREASING THE COMPETITIVENESS OF TOURISM INDUSTRY ENTERPRISES IN KAZAKHSTAN...463

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 2. Number 402 (2023), 79-97
https://doi.org/10.32014/2023.2518-1467.456
UDC 94. (594)

© A.A. Doskaraeva, O.H. Mukhatova, A.K. Shashaev*, R. Zhalikyzy
Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov, Almaty, Kazakhstan.
E-mail: shashaevauezhan@mail.ru.

THE PHENOMENON OF TEACHER IN THE KAZAKH SOCIETY (SECOND HALF OF THE XIX–EARLY XX CENTURIES)

Mukhatova Orazgul — Institute of History and Ethnology named of Ch.Ch. Valikhanov,28, Shevchenko str. 050000. Almaty, Kazakhstan. Chief Researcher, Doctor of Historical Sciences
E-mail: Orazgul7@rambler.ru, https://orcid.org/0000-0002-8613-7248;
Shashayev Auyezkhan — Institute of History and Ethnology named of Ch.Ch. Valikhanov, 28, Shevchenko Street, 050000. Almaty, Kazakhstan, leading researcher
E-mail: shashaevauezhan@mail.ru. ORCID: 0000-0002-4902-01120**;**
Doskaraeva Aizhan — Institute of History and Ethnology named of Ch.Ch. Valikhanov, 28, Shevchenko str., 050000. Almaty, Kazakhstan. Master of History
E-mail: doskaraeva@gmail.com, https://orcid.org/0000-0002-0035-1623;
Zhalikyzy Raushan — Institute of History and Ethnology named of Ch.Ch. Valikhanov, 28, Shevchenko str., 050000. Almaty, Kazakhstan
E-mail: rosh85@mail.ru.

Abstract. *Introduction.* The article deals with issues related to the status of a teacher in Kazakhstan in the second half of the 19th and early 20th centuries. *Goals and objectives of the study* are to determine the place and role of the teacher in Kazakh society in the second half of the 19th and early 20th centuries; provide a conditional portrait of a madrasah teacher in rural and Russian-native schools. *Materials and methods.* The article considers the opinions of Sh. Ualikhanov, I. Altynsarin, I. Gasprinsky regarding the role of a teacher in society, discusses in the press related to the problem of literacy of Kazakh children in their native language based on the wide spread of the Jadid education system in Kazakhstan. Attention is paid to the social status of the teacher, the educational activities of A. Bokeikhanov, A. Baitursynov, M. Dulatov, A. Seytov, T. Zhurgenev. The data of archival funds related to education in Kazakhstan at the beginning of the 20th century, were used. *Results.* The need for pedagogical work in the region during the period under study, the lack of teachers, improving their education and qualifications, organizing preparatory courses, and government measures to improve the status of a teacher led to the fact that the phenomenon of a teacher has undergone changes in Kazakh society. *Conclusions.* Based on the influence of the Jadid movement of the 2nd half of the 19th-early 20th centuries, the teacher's activity as a separate profession, as well as the separation of educational activities from religion, led to the emergence of a teacher in Kazakh society as a new phenomenon in essence. As part of the ongoing reforms in the field of education, the status of the teacher in society has increased and his role has become more visible.

Keywords: kazakh society, teacher, mullah, education, school, madrasah,

enlightenment, soviet power, status, phenomenon

The article was prepared within the framework of the AP09260737 project "Educational activities of public organizations in Kazakhstan in the first quarter of the twentieth century".

© А.А. Доскараева, О.Х. Мұхатова, А.К. Шашаев*, Жәлиқызы Р.
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Қазақстан, Алматы.
E-mail: shashaevauezhan@mail.ru

XIX ҒАСЫРДЫҢ ІІ ЖАРТЫСЫ МЕН ХХ ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ МҰҒАЛІМ ФЕНОМЕНІ

О.Х. Мұхатова — Тарих ғылымдарының докторы, профессор. Бас ғылыми қызметкер. Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Қазақстан, Алматы
E-mail: Orazgul7@rambler.ru, https://orcid.org/0000-0002-8613-7248;

А.К. Шашаев — Тарих ғылымдарының кандидаты, Жетекші ғылыми қызметкер. Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты. ЖҒҚ, т.ғ.к., Алматы қ., Қазақстан
E-mail: shashaevauezhan@mail.ru, https://orcid.org/0000-0002-4902-01120;

А.А. Доскараева — Тарих магистры, кіші ғылыми қызметкер. Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Қазақстан, Алматы
E-mail: doskaraeva@gmail.com, https://orcid.org/0000-0002-0035-1623;

Р. Жәлиқызы — кіші ғылыми қызметкер. Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Қазақстан, Алматы
E-mail: rosh85@mail.ru.

Аннотация. *Кіріспе.* Мақалада XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың басындағы қазақ өлкесінде мұсылмандық білім беретін медреселермен мен мектептердегі мұғалімдердің беделінің ерекше құбылыс ретіндегі өзекті мәселесі талданады. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* — XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамындағы мұғалімнің орны мен рөлін; Ресей бодандығы тұсындағы медреселер, ауыл мен орыс-түзем мектептерінде қызмет еткен мұғалімдердің білімі және жағдайын анықтау. *Материалдар мен әдістер.* Мақалада Ш. Уәлихановтың, Ы. Алтынсариннің, И. Гаспринскидің мұғалім тұлғасы туралы пікірлері, жадидтік білім беру жүйесінің қазақ жеріне кеңінен таралуы негізінде қазақ балаларының ана тілінде сауат ашуы мәселесінің баспасөзде талқылануы, Алаш арыстары Ә. Бөкейхановтың, А. Байтұрсыновтың, М. Дулатовтың, А. Сейітовтің, Т. Жүргеневтің мұғалімнің әлеуметтік жағдайы мен мәртебесі туралы көзқарастары материал ретінде қолданылды. XX ғасырдың басындағы білім беру саласы бойынша архив қорлары деректері пайдаланылды. *Талқылау.* Кейінгі кезеңдегі өлкедегі ұстаз еңбегіне сұраныс, мұғалімдердің жетіспеушілігі, олардың білімі мен біліктілігін арттыру, даярлық курстарының ұйымдастырылуы, биліктің мұғалім мәртебесін көтерудегі шаралары мұғалім феноменінің қазақ қоғамында өзгерістерге ұшырауына алып келді. *Қорытынды.* XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың басындағы жадидтік қозғалыстың ықпалы негізінде мұғалім қызметінің жеке дара мамандық ретінде қалыптасып, сонымен қатар оқу-ағарту ісінің діннен бөлектеніп, қазақ қоғамына мұғалім феномен ретінде пайда болуына әкелді және оқу-ағарту саласындағы реформалар аясында қоғамдағы мұғалімнің рөлі күшейіп, мәртебесі артты.

Түйін сөздер: қазақ қоғамы, мұғалім, молда, оқыту, мектеп, медресе, оқу-ағарту, кеңестік билік, мәртебе, феномен

Мақала: AP09260737 «XX ғасырдың бірінші ширегіндегі Қазақстандағы қоғамдық ұйымдардың ағартушылық қызметі» жобасы аясында дайындалды.

© А.А. Доскараева, О.Х. Мухатова, А.К. Шашаев, Р. Жәлиқызы, 2023
Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, Алматы, Казахстан.
E-mail: shashaevauezhan@mail.ru

ФЕНОМЕН УЧИТЕЛЯ В КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ II ПОЛОВИНЫ XIX-НАЧАЛА XX ВЕКОВ

О.Х. Мухатова — Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, д.28, ул. Шевченко, 050000, Алматы, Казахстан. Главный научный сотрудник, доктор исторических наук
E-mail: Orazgul7@rambler.ru, https://orcid.org/0000-0002-8613-7248;
А.К. Шашаев — Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, д.28, ул. Шевченко, 050000, Алматы, Казахстан. Ведущий научный сотрудник, кандидат исторических наук
E-mail: shashaevauezhan@mail.ru**.** ORCID: 0000-0002-4902-01120**;**
А.А. Доскараева — Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, д.28, ул. Шевченко, 050000, Алматы, Казахстан). Магистр истории
E-mail: doskaraeva@gmail.com, https://orcid.org/0000-0002-0035-1623;
Р. Жәлиқызы — Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, д.28, ул. Шевченко, 050000, Алматы, Казахстан. Ведущий научный сотрудник
E-mail: rosh85@mail.ru.

Аннотация. *Введение.* В статье рассматриваются вопросы, касающиеся статуса учителя Казахстана во второй половине XIX-начале XX веков. *Цель и задачи исследования* — определить место и роль учителя в казахском обществе II половины XIX-начала XX веков; предоставить условный портрет учителя медресе, в сельских и русско-туземных школах. *Материалы и методы.* В статье рассмотрены мнения Ш. Уалиханова, И. Алтынсарина, И. Гаспринского касательно роли учителя в обществе, приводится обсуждение в прессе проблемы грамотности казахских детей на родном языке на основе широкого распространения джадидской системы образования на территории Казахстана. Уделено внимание социальному положению учителя, просветительской деятельности А. Бокейханова, А. Байтурсынова, М. Дулатова, А. Сейтова, Т. Жургенева. Использованы данные архивных фондов, касающиеся образования в Казахстане в начале XX века. *Результаты.* Потребность в педагогическом труде в крае в исследуемый период, нехватка учителей, повышение их образования и квалификации, организация подготовительных курсов, меры власти по повышению статуса учителя привели к тому, что феномен учителя претерпел изменения в казахском обществе. *Выводы.* На основе влияния джадидистского движения II половины XIX-начала XX веков деятельность учителя как отдельная профессия, а также отделение учебно-просветительской деятельности от религии привело к появлению в казахском обществе учителя как нового по сути явления. В рамках проводимых реформ в области просвещения статус учителя в обществе повысился и его роль стала более заметной.

Ключевые слова: казахское общество, учитель, мулла, обучение, школа, медресе, просвещение, советская власть, статус, феномен

Статья подготовлена в рамках проекта AP09260737 «Просветительская деятельность общественных организаций в Казахстане в первой четверти XX века».

Кіріспе

Қоғам мен өркениеттің дамуына, мемлекеттің өркендеуіне, болашақ ұрпақтың білімі мен ақыл ойына тікелей ықпал ететін тұлға — мұғалім.

Соңғы жылдары елімізде көтеріліп келе жатқан өзекті мәселелердің бірі — ұстаз мәртебесі, қоғамдағы рөлі мен орны. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Кемелұлының халыққа Жолдауында айтылғандай «Білім берудегі прогресті алға жетелейтін күш — бұл өз ісіне адал ұстаздар» (Тоқаев, 2022: 2). XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Ресей билігі тарапынан ашылған мектептер мен жадидтік білім беру жүйесі негізінде қазақ қоғамындағы мұғалім феноменінің қалыптасты. Ең алдымен феномен сөзіне анықтама берер болсақ, феномен грек сөзі — құбылыс деген мағына білдіреді. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында қазақ қоғамындағы «мұғалімді феномен» ретін қарастырамыз. Себебі, қарастырып отырған кезеңге дейін мұғалім деген сөз қолданыста болмады. Ал, оның функциясын медресе оқытушылары мен діндар адамдар атқарып келген. Қазақ өлкесінде Ресей үкіметі билігіне дейін зайырлы мектептер болмады. Сәйкесінше оқу-ағарту ісі діннің аясында ғана дамыды. Ұстаздық пен оқытушылық жеке-дара мамандық ретінде өмір сүрмеген. Ресей патшасының қазақ өлкесіне зайырлы мектептер ашылуы негізінде оқытушы мамандық ретінде туындап, діннен тәуелсіз сипатқа ие болды. Яғни, қазақ өлкесінде бұрын соңды болмаған зайырлы мектептермен қатар, мұғалім мамандық болып қалыптасып, феномен ретінде пайда болды. Осыған сәйкес мұғалімді феномен деп қарастыруымыз дәйекті.

Мұғалімнің қазақ қоғамдағы орны мен мәртебесі, мәдени дамуындағы рөліне тиісті ғылыми баға берілмеген. Қазақ қоғамының оқу-ағарту жүйесіндегі мұғалімдердің орны мен атқарған рөлі, мәртебесін айқындау арнайы зерттеу нысанына айналмаған. Отандық тарих ғылымында көбінесе өлкедегі қазан революциясына дейінгі, кеңестік және посткеңестік кезеңдердегі оқу-ағарту ісінің тарихы туралы зерттеулер көрініс тапқан. Ғылыми еңбектер мектептердің ашылуы, үй-жайлары, үкіметтің немесе жекелеген ауқатты адамдардың материалдық қолдауы, оқытылған пәндер, оқушылардың құрамы, оқулықтар және т.б. көрсетуге арналған.

Материалдар мен әдіс-тәсілдері

Кез келген қоғамның рухани, мәдени дамуындағы мұғалімнің алатын орнын, тұлғасын ашуда өркениеттілік тұжырымдамасының маңызы зор. Сол себепті зерттеуде осы тұжырымдама басты назарға алынып, дәстүрлі және кеңестің қоғамындағы мұғалім феноменін ашуда қолданылды. Зерттеуде соңғы уақыттарда отандық тарих ғылымында белең ала бастаған әлемдік-жүйелік бағыт қолданылды. Ескі дәстүрдегі оқыту мен жаңа тәсілдік мектеп-медреселердегі және кеңестік билік тұсындағы мұғалімнің беделін тарихи-салыстырмалық талдау тәсілі арқылы зерделеуге жүзеге асырылды. XIX–XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ қоғамындағы мұғалім феноменін талдауға тарих ғылымындағы басты методологиялық қағида мүмкіндік берді. Объективтілік қағидасы қоғамдағы мұғалімнің рөліне шынайы баға беру мақсатында пайдаланылды. Әлеуметтік қағида мұғалімнің ағарту жүйесіндегі орнын анықтау және білім берудегі ұстанымдарын анықтауға тиімді болып табылды. Сонымен қатар тарих ғылымындағы талдау, жүйелеу, хронологиялық, моделдеу, сипаттау, тәрізді зерттеу әдістері қолданылды. Мұндай әдістер тақырыпты тереңірек зерттеуге мүмкіндіктер берді.

XIX–XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ қоғамындағы мұғалім феноменін талдап, зерттеуде Н.И. Ильминскийдің, Ы. Алтынсариннің жазбалары, жадидтің қозғалыстың бастауында тұрған И. Гаспринскидің еңбектері, Ресей Федарациясы мен

Қазақстан Республикасының орталық мемлекеттік архивтерінің құжаттар жинағы, ұлт зиялыларының еңбектері, сол кездегі мерзімді басылымдарда жарияланған материалдары пайдаланылды.

Талқылау

Кеңестік кезеңде XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында қазақ өлкесіндегі оқу-ағарту тақырыбында Т. Тәжібаев, Н. Сәбитов, А.И. Сембаев, Г.И. Храпченковтың еңбектері жарық көрді. Сонымен қатар Х. Сүйіншәлиев, Х. Маданов, А. Жұбанов еңбектерінде қазақтың рухани мәдениетінің дамуы, өнер қайраткерлері туралы көптеген деректер келтірілген. Тәуелсіздік алғаннан кейін қазақ халқының мәдени өмірі тың деректер арқылы ұлт мүддесіне сай, жаңа көзқарас тұрғысынан М.К. Қозыбаевтың, К.Н. Нұрпейісовтің, А. Канапиннің, Р.Б. Сүлейменовтың, В. Галиевтің, Х.М. Әбжановтың, Т.К. Кәкішевтің, М. Мырзахметовтің, Ә. Омаров, Г.С. Сұлтангалиева, Н.Д. Нұртазина, еңбектері дәлел бола алады. Дегенмен бұл еңбектерде авторлар мұғалім феноменін қарастыруды мақсат етпеген. Себебі, аталған авторлардың зерттеу аясы қазақ қоғамындағы білім беру жүйесі, медресе, мектеп, білім берудегі реформалар және т.б. Қазіргі кезеңде XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдағы білім беру жүйесі мен жадидшілдік мәселелерін қарастыруда қазақ өлкесіндегі жадидшілдік пен білім беру жүйесін салыстырмалы түрде талдау барысында қарастырған шетелдік ғалымдар: Р.М. Мухаметшин, Р.С. Хакимов, Р.Г. Кузеев, Л.А. Ямаева, Н.Б. Хотамов, Н.У. Гафаров, Д. Алимова, Н.Каримов, А. Халид, А.Д. Балгамиз, А.Франк, Р. Крюс, Уяма Томохико, С. Дюдуанньонды атап өтуге болады. Жоғарыдағы тарихнамалық талдаудың көрсететіні, қазақ қоғамындағы мұғалім феноменін зерттеу объектісі ретінде қарастырылмағандығы. Сол себепті XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамындағы мұғалім феноменін зерттеу өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Зерттеу нәтижелері

XIX ғасырдың ортасы мен XX ғасырдың басы патшалық Ресейдің қазақ жерін отарлау саясаты мәдени, рухани салада да жүргізіліп, қазақ халқының саяси, рухани оянуы өріс алып, отарлау саясатына қарсы күрестің жаңа жолға қойылып, оқу-ағартудың айтарлықтай дамыған уақыты еді. Осы кезеңде қазақ ұлтының зиялы қауымы, білімді қоғам қайраткерлері қалыптасып, ел мүддесінде қызмет етті. Яғни, мұғалімдердің білімі мен тәрбиесі, көзқарасы мен ұстанымдары, идеологиясы қазақ қоғамында зиялы қауымның қалыптасуына бастау болды. Бұған қоса, қазақ өлкесінде жаңашыл, орыс білім беру жүйесі негізінде, мұсылмандық мектептер ашыла бастады. Оқу-ағарту ісі мемлекеттік деңгейде қолға алынды. Өз заманындағы өзгерістер негізінде мұғалім феномені қалыптасып, қоғамдағы рөлі трансформацияланды.

Қазақ жеріне ислам дінінің енуіне орай мұсылмандық білім беру жүйесі қалыптасып, XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ өлкесінде негізінен мұсылмандық мектептер мен медреселер кеңінен таралып, халық арасында кең тарады. Балаларға білім беруде молдалар айтарлықтай рөл атқарды. Ислам мәдениетінің әлем өркениетіне, ғылым-білімге қосқан үлесі зор. XIX ғасырдағы ғылыми-білімдегі жаңалықтардан мұсылмандық білім беру жүйесі де қалыс қалған жоқ. Сәйкесінше, қазақ балалары мен жастарының білімі заман талабына сай болды.

Аталған кезеңдегі мұсылмандық білім беру жүйесі ислам дініне, Құранға, шариғат заңына негізделіп, парсы, араб тілдері үйретіліп, қарапайым арифметика мен жағрапиядан түсінік беріліп, Шығыс әдебиетінің өкілдері: Фирдоуси, Науаи, Низами туындылары оқытылды. Әдетте көптеген молда-оқытушылар қарапайым оқу әдістемесімен де таныс емес еді. Олар балаларды өз беттерінше оқытты деген

стереотип орныққан. Бірақ медресе мен ауылдық мектептердегі молдалар озық білімді, исламдық сауат ашу әдістемесі негізінде білім мен тәлім-тәрбие беретін, білікті, маман иелері, яғни мұсылмандық білім беру жүйесіндегі мұғалімдер. Оқу-әдістемесі, оқу жоспарының болмауы молданың білім деңгейінің көрсеткіші еместігі түсінікті. Себебі мұсылмандық білім беру жүйесі ғасырлар бойы қалыптасып, жетілді. Еуропалық оқу жүйесі мен мұсылмандық оқытуды салыстыруға келмейді. Оларды бір деңгейге қою қисынсыз және оқу бағдарламасынан бөлек, оқу мезгілдері де әртүрлі еді. Молда ескіше, яғни арабша хат таныған, өзіндік білімі бар оқытушы болды. Оның оқыту әдістемесінің әлсіздігі өз алдына бөлек мәселе.

Ресей империясы осы кезеңде еуропалық үлгідегі білім беру жүйесін қалыптастырды. Қазақ жері Ресей империясының бодандығына кіргеннен кейінгі уақытта өз заман талабына сәйкес өзгерістер қазақ өлкесіне де енді. Мұсылман мектеп, медреселерімен қатар орыс-түзем оқу орындары жұмыс жасады. XIX ғасыр аяғындағы қазақ өлкесіндегі мұғалімдердің білімі мен біліктілігі туралы 1899 жылы 10 шілдеде Верный уезінің бастығы болыстардың берген есебінде: «Барлық қырғыз (қазақ – авт.) болыстарында білім біркелкі жүргізіледі. Яғни жиһанкез оқығандар арқылы. Олар бүгін бір жерде, бір айдан соң екінші жерге орын тірейді. Сауат ашу бұндай жағдайда өте нашар жүргізіледі және тез ұмытылады. Бұл жайт мұсылмандық білімді қырғыздардың (қазақтардың — авт.) аздығына себеп» делінген (Тажибаев, 1962: 61). Бұл мәліметке сүйене отырып, қазақ ауылдарын аралап жүріп, сауат ашу ісі қазақ халқының көшпелі өмір салтына тікелей байланысты жүргізілді. Көшпелі тұрмысқа қарамастан елде оқу-білімге деген сұраныстың болуы, қазақ арасында мұсылмандық білім негізінде сауатты адамдардың көп болғандығын айқындайды. Ел арасында сауаты бар адам жоғары бағаланып, жиын-тойларда төрден орын алып, құрметке ие болуы қазақ халқының білімге деген құштарлығының дәлелі. Қазақ халқының салт-дәстүрінен мақұрым шенеуніктің сауат ашу «тез ұмытылады» дегені қисынсыз, өйткені ұлттық рухани мұраны жадында берік сақтап, атадан балаға жеткізіп отырған байырғы халықтың феноменалды есте сақтау қабілетінің жоғары болғандығына тарих куә.

XIX ғасырдың ортасындағы қазақ өлкесінде медресе мен ауыл мектептерінде білім алған, оқытудың әдіс тәсілдері қолдануы туралы хабардар болған Абай Құнанбаев, Ыбырай Алтынсарин және Шоқан Уәлихановтың сынға алғаны белгілі. Мәселен, Шоқан «қазақ даласындағы мұсылмандық туралы» атты еңбегінде «халқымыздың білім алуы үшін сауатсыз молдалар оқыған медреселер мен патша үкіметі ашқан билеушілер мен аудармашыларға арналған оқу орындары қажет емес» деп жазған (Қайырханов, 2010: 53). Дегенмен, сауаты төмен молдалар қазақ өлкесінде кеңінен таралуы осы кезеңге тән еді. Алайда, заман талабына сәйкес мұсылманша білім беру жүйесі де түрленіп, оқу-әдістемесі жаңаша форматта дамыды. Бұған дәлел жәдиттік мектептердің ұйымдастырылуы мен діни оқуды халыққа терең білім беру ісімен ұластыра отырып, жаңа оқу жүйесінің жасалуы.

Шоқан Уәлиханов қазақ өлкесінде қазақ мұғалімдерінің көбеюі, қазақша оқытуды қолға алып, жаңашыл еуропалық білім берудің үздік, заман талабына сай екендігін алға тартқан. Аталған кезеңде мұсылмандық білім беру тілі ноғай, татар, араб тілдері болса, патша үкіметінің мектептерінде орыс тілі үстемдік етті. Сан жағынан алғанда қазақ мұғалімдері мен оқытушылардың аз болды. Яғни, Ресей империясы отарлау саясатын жүргізу мақсатында қазақ өлкесінде мектептер ашып, мақсаты — жергілікті халықты білімге жетелеп, мәдениет мен өркениет прогресін алып келу емес, керісінше, отарлық саясатқа қызмет ететін тілмаш пен атқамінер шенеуніктерді қазақ жұрты арасынан тәрбиелеу еді. Сондықтан да, ашылған орыс-қазақ мектептерінде шала

сауатты, оқу-әдістемесі әлсіз молдалар, татар, башқұрт оқытушылары қызмет етті. Абайдың Ахмет Риза медресесінде татар молдасынан сауат ашып, мұсылманша оқу бітіргені бәрімізге аян. Бұған қоса, Құнанбай Абайдың Семей қаласындағы орыс — түзем («приходская школада») мектебіне орыс тілінде білімін жалғастыруын жөн санаған. Қазақ жеріндегі мектептер мен медреселерде патша үкіметіне қызмет ететін мұғалімдер, татар, башқұрт молдалары қазақ балаларын оқытқан. Осындай ахуалды көзімен көрген ағартушы, қазақ өлкесінде қазақ балаларына өз ана тілінде білім беретін мектептерді ашуды қолға алған Ыбырай Алтынсарин қалыптасқан жағдайға ықпал ету мақсатында қазақ балаларын оқытуды ұйымдастырып, қазақ тілінде оқу-құралдарын әзірлеп, мектеп ашуды жолға қойған. Алтынсарин 1864 жылы Н.И. Ильминскиге жазған хатында «Самоучитель» деген орыс тіліндегі оқу әдістемелік құралды қазақ балаларының сауат ашуында пайдаланған жазған (Алтынсарин, 1978: 25). Сонымен қатар, осы хатында: «Қызмет бұл жерде мардымсыз. Менің әр түрлі еңбектеріме орай марапаттауға ұсынса да ештеңе алмаймын. Менің ішкі жан дүнием әрдайым пайдалы, қоғамға керек адам болуға тырысады» деген (Алтынсарин, 1978: 26). Осыдан оқытушылардың жалақысының төмен, тіпті істеген еңбегінің әділ бағаланбайтынын анық көруге болады. Қазақ даласында білім терең, халқына адал қызмет етуге мүдделі оқытушылар қатары сирек еді.

Ұстаздардың жетіспеушілігін азайту немесе бұл мәселені шешу мақсатында сол кездегі оқу-ағарту саласының инспекторы болған Ыбырай Алтынсарин бірқатар қадамдар жасаған. Бұл туралы: «Ал, басынан бастап біліксіз мамандар арқылы жақсы нәтижелер күту мүмкін емес. Сондықтан, инспектор Алтынсарин білікті мамандарды өңірге тартып, қажет болса қызметтік мүмкіншіліктер мен жалақыны арттыру қажеттігін туралы айтады. Қажет болған жағдайда Қырғыз өлкесіндегі орысша білім беретін төрт училищеде 100–200 рубльге тағы жалақыны көтеру қазынаға да қоғамға да ауыртпашылық болмас», — деп жазылған (Алтынсарин, 1976: 138). Қазақ даласында жаңа талаптарға сай мектептердің болуын мақсат еткен Ы. Алтынсарин білікті мамандардың қазақ балаларына білім беруі қажеттігін айтып, олардың әлеуметтік жағдайын жақсарту туралы өз есебінде жазған. Осының негізінде: 1) қазақ өлкесінде мектеп пен училищелер көптеп ашылуы; 2) орысша білімді мұғалімдер санының артуы; 3) жалақыны үкімет қазынасы есебінен көтерілуі көзделген. Нәтижесінде училищені бітірушілер мектепте біліп-жиғанын оқушыларға үйретіп, білімді ұстаздан білімді шәкірттер шығару еді. Осы орайда Алтынсариннің еңбегі қазақ ағартушылық тарихында ерекше екені айтпасақ та белгілі.

Ыбырай Алтынсариннің замандасы, қазақ өлкесінде мектептер ашылуында қолдаушы болған миссионер Н. Ильминский «Вопоминания об Алтынсарине» атты еңбегінде: «1879 жылы Торғай және Ырғызда екі училище ашылды. Алтынсарин училищеге жақсы бағыт-бағдар мен жағдай қамтамасыз ету үшін ең алдымен оқытушылар маңызды деп есептеді. Сондықтан да «қабілетті әрі білікті», оқу ісін сәтті жүргізіп кететін, көздеген мақсатта жұмыс істей алатын ұстаздарды табу оның ең басты қамқоры болды (Ильминский, 1891: 42). Аталған мәліметке сүйенсек, білікті әрі білімді мұғалімге деген сұраныстың жоғары екендігі көрініп тұр. Ал, енді мұнда: «Орталық училищелерде екі мұғалім бар, біреуі қырғыз (қазақ – авт.), ал екіншісі орыс. Екі мұғалімнің болуы қажет, себебі, қырғыз мұғалімсіз жаңа оқуға келген қырғыз ұлдарын орыс тіліне сәтті үйрету мүмкін емес, ал орыс тілі мұғалімісіз қырғыз оқытушылары училищелерде өздерінің азияттық элементтерін енгізуі мүмкін. Сонымен қатар, қырғыз мұғалімдері Троицк немесе Торғай училищелерін бітіргендер арасынан таңдалып алынды», – деп 1880 жылғы Торғай облысы бойынша қазақ мектептерінің жағдайы

туралы есебінде жазды (Алтынсарин, 1976: 138). Іргелі оқу орындарын бітірушілер арасынан сұрыпталып, ең үздік деген мұғалімдер таңдалғаны айтылған. Орысша білімді қазақ мұғалімдердің аз болуы жайында: «Қырғыз (қазақ – авт.) даласында халық ағарту ісінде негізгі кедергі бұл — білікті мұғалімдердің жетіспеуі деді (Алтынсарин, 1976: 138). Мұғалімдердің жетіспеушілігі орысша білімді мамандардың аз болуының көрсеткіші болғанымен, мұсылманша сауатты оқытушыларының жоқтығын білдірмейді. Расында, қазақ халқының көшпелі өмір салтының ерекшеліктері оқу-ағарту ісінде айқын көрінді. Мұның өзі рухани отарлаудың дәстүрлі қоғамның іргесін ыдырата алмағандығынан хабар береді.

XIX ғасырдың соңында мұсылмандық мектеп-медреселерге заманауи реформа жасау қажеттігі туындады. Осы орайда Қырымда мұсылмандық ағартушылық қозғалыс белең алып, білім беру жүйесін түпкілікті түрде өзгертіп, тарихқа – жадидизм деген атпен енді. Жәдидтік реформаның бастауында И. Гаспринский тұрды. Оның «Терджима» атты газетте «Білім беру әдістері» мақаласында: «қожа, калфа және мектебдарлар педагогиканы меңгермесе де, білім беру әдістерін білмесе де, көздеген мақсаттарына жете алмаса да балаларды оқытуға бар күш-жігерін салып жатыр. Біз оларға алғыс білдіреміз», деп жазған (Гаспринский, 1887: 138). И. Гаспринский оқу бағдарламасына заманауи әдісті, ресейлік білім беру жүйесіндегі арифметика, орыс тілі, жағрапия, тарих пәндерін оқытуды ұсынды. Сабақ беру барысында «Ходжа-и субъян» (Балалар оқытушысы) оқулығын қолданды (Сеитмеметова, 2021: 189). Оқытушылар үшін әдістемелік құралды жазып, онда жадидтік білім берудің негіздерімен, принциптерімен таныстырып, ең алдымен мектепті ғылыми тұрғыда ұйымдастырылуы жөнінде оқытушыларға құнды тәжірибелік нұсқаулар берген. Исмаил мырза: «тәжірибелі, іскер педагог балаларға түсінікті тілмен сөйлесуге тырысып, осылайша біртіндеп өзінің даму деңгейі мен қабілетіне дейін балалардың деңгейін көтереді» деген (Аметова, 2016: 4). Жаңашыл мұсылмандық білім беру жүйесі мектеп пен медреселерде қолданысқа ие болып, Крым, Қазақстан және Орталық Азия елдеріне кеңінен тарала бастады.

XIX ғасырдың соңында медресе, мектептерде дәріс беретін оқытушыларды «мұғалім» деп атау И.Гаспринскийдің есімімен байланысты. 1894 жылы «Муаллими лисани русий» (Орыс тілі мұғалімі) атты оқулығы (Абдирашидов, 2022: 553), 1898 жылы «Рухбар мугаллимин яки мугалимлэре юлдаш» (Мұғалімге көмекші) атты еңбектері жарыққа шығады (Денисов, 2011). Осыған орай «мұғалім» сөзі оқу орындары мен білім саласында кеңінен қолданысқа ене бастады. Мұғалім сөзінің мән-мағынасына келер болсақ, «мұғалім» — араб сөзі, оқытушы ұстаз деген мағынаны білдіреді (Мамырбекова, 2017). Ал, жадидтік білім беру жүйесі негізінде жаңа мектеп, медресе оқытушыларын «молла», «мүдәрис», «халфе», «тақсыр», «қожа» емес, «мұғалім», ал әйел педагогтарды — «мұғалима» деп атайтын болды. Жаңашылдық тек оқу үрдісі, әдістемелік, пәндік негізде ғана емес, сонымен қатар, мұғалімдердің оқушылармен қарым қатынасында, әдеп-этикасында, киім кию үлгісіне де енгізілді. Олар (мұғалімдер – авт.) еуропаланған киім үлгісін киді, дәлірек айтсақ, татар үлгісіне жақын. (Нұртазина, 2022: 180).

Қазақ жеріндегі жәдиттік оқу орындары туралы деректерге жүгінер болсақ: орталық мұрағат қорында сақталған 1911 жылғы Діни істер департаментіне келіп түскен есепте Жетісу облысы бойынша жаңа әдісті мектептер жөнінде мәлімет келтірілген: Пржевальскіде — 3 мектеп, ал оқушылар саны — 240; Тоқмақта — 1 мектеп, 90 оқушы; Пішпекте — 1, 120 оқушы; Сергиопольде — 1, 60 оқушы; Лепсіде — 2, 45 оқушы; Жаркентте — 2, 70 оқушы; Қапалда — 2, 200 оқушы [ҚРОМА, 44 қ., 1.

тізбе, 3 іс. 4086 п.]. Ал, келесі 1912 жылдың 6-қазанында осы Діни істер департаменті Жетісу облысының әскери губернаторы генерал-майор М.А. Фольбаумға хат жазып, өзіне бағынысты жердегі мұсылмандық оқу орындары жөнінде құпия түрде ақпарат беруді сұрастырады. Соған орай 2-қараша күні Жетісу облысының халықтық училищелер инспекторы облыстық басқармаға берген жауап хатта: жаңа әдісті мектептер жөнінде Верныйда — 3, Қапалда — 2, Қапал уезінде —1, барлығы 6 жаңа әдісті мектеп бар. Ал Лепсі мен оның уезінде тек ескі әдісті мектептер бар екендігін айтады (ҚРОМА, 44 қ., 1. тізбе, 3 іс. 8–9 пп.). Әрине бұл, тек шағын ғана Жетісу өлкесі бойынша толық емес мәліметтер.

Қазақ даласынан жәдидтік әдісте білім алуға ұмтылған жастар негізінен Қазан, Уфа, Орынбор, Троицк қалаларындағы «Мухамадия», «Хусаиния» «Ғалияда», «Исхакия» білім алған. Аталған медреселер ХІХ ғасыр мен ХХ ғасырдың басында оқытушылар мен болашақ мұғалімдерді дайындау мен қазақ жеріне жадидтік қозғалысының таралуына зор үлес қосты. Осылайша қазақ даласында жаңашыл әдіспен білім беретін мұғалімдер саны артты. Жәдидтік медреселерде дінді оқыту, ислам тарихы, ана тілі, араб тілі, араб тілінде логика, орыс тілі, тарих, арифметика, геометрия, алгебра, география, физика, химия, зоология, ботаника, гигиена, педагогика, заңтану, гимнастика оқытылды. Оқытылатын пәндердің ауқымдылығы мен кешенді түрде білім берілуіне қарап, медреселердің шәкірттерінің білімі мен біліктілігі жоғары, түлектердің мықты маман болып қалыптасқандығына күмән жоқ. ХІХ ғасырдың соңындағы медреселердің оқу бағдарламасындағы «Педагогика» пәні бойынша оқу жоспары: дене тәрбиесі, жанұя, мектеп, денсаулық сақтау, гимнастика, рухани тәрбие, сыртқы және ішкі сезім, методика және дидактика туралы түсінік (ООМА. 213-қ., 1-т.,5 іс, 4 п.). Көріп отырғанымыздай болашақ мұғалімдердің толыққанды, жан-жақты білім алуына қажетті пәндер оқу бағдарламаларына енгізілген. Жәдидтік мектептердің түлектері болашақ Алаш қайтаркерлерінің көпшілігін құрағанын ескере отырып, қазақ өлкесіне жаңаша серпін әкелуі жәдидтік медреселердің рөлін айқындайды.

ХХ ғасырдағы қазақ сахарасында құрылған мектеп пен медреселердегі мұғалімдердің жағдайы, оқу бағдарламалары, мектептердің құрал-жабдықтармен қамтамасыз етілуі, оқу мезгілі, қазақ балаларының ана тілінде сауат ашу сияқты мәселелер сол кезеңдегі баспасөзде қозғалған. Бұған «Қазақ» газетінде Ахмет Жанталиннің: «Енді байқап жүрсек, біздің медреселерден шыққан шәкірттеріміз доктор бола алмайды, землемер бола алмайды. Енді не болады? Жалғыз-ақ мұғалім бола алады, молда болып, бала оқыта алады. Бір шәкірт медреседегі дәрістерді «қатым қылып» еліне қайтқан соң, ол аймағының баласын жинап алып, сабақ оқытып, сол әдетпенен ғана тамағын тойдырмаса, онан өзгеге шамасы келмейді», деген сөздерінен қазақ арасында таралған білімнің сапасы мен мұғалімдердің жағдайын, мұғалім болып азын-аулақ, шолақ білімділер бала оқытып, тек күн көріс ретінде мұғалімдікті кәсіп қылу қоғамда қалыптасқан жайт екенін көреміз (Жанталин, 2009: 20). Бұндай жағдайдың қалыптасуы қазақ өлкесінде жоғарғы оқу орындары, яғни университет пен білімді жетілдіру мекемелерінің болмауы себеп. Сауат ашып, азын-аулақ білімі бар жастар ары қарай оқуын жалғастыру үшін Орынбор, Троицк, Омбы және т.б. Ресейдің ішкі губернияларына немесе мұсылмандық сауаты бар жастар Қазан, Астрахань, Бағдат, Ыстамбұл сияқты қалаларға бару керек еді. Алайда, оқуды жалғастыру қомақты қаражатты талап етті. Соған байланысты біліп-түйгені бекер қалмас үшін қазақ жастары ауыл мектептерінде қазақ балаларына білім беріп, мұғалім болып қызмет еткен. А.Жанталиннің «одан өзгеге шамасы келмейді» деген сөзі шәкірттердің қабілеті мен оқуға ынтасының төмендігін білдірмейді. Шәкірттердің қаржылық жағдайының

болмауы мен жоғарғы оқу орындарына түсіп, оқуға мүмкіндіктің жоқтығына қатысты айтылған сөз. Керісінше, қазақ жастары оқу-білімге құштар болды. Ауқатты отбасы мен бай туыс-туғандары болған қазақ жастары оқуларын жалғастырып, Ресейдің іргелі оқу орындарына түсіп, заңгер, дәрігер сияқты маман иелері атанған. Мысалы, Сұлтанмахмұт Торайғыров сияқты оқуға қаржысы болмаған жастар елге қайтып, білімін оқушыларға сауат ашуға пайдаланып, мұғалім болған. Мұғалім мен оқыту сапасы туралы қоғам қайраткерлері жарыса айтты. Мәселен, Міржақып Дулатұлы: «Молданы осы кезде мұғалім деп жүрміз. Мұғалім — үйретуші деген сөз. Молда мен мұғалімнің айырмасы бар. Молда — имам, мешітте бес уақыт намаз оқып, уағыз сөйлеуші, нихақ оқып, балаларға ат қоюшы, өлгендерге жаназа оқушы... Мұғалімнің міндеті жалғыз балалар оқыту ғана боларға керек. Һәркім өз ісін жақсы біліп, өз ісінің шегінен шықпасқа керек» деп молда мен мұғалімнің ара-жігін ашып, қазақ қоғамында мұғалімдердің міндетін айқындады (Дулатұлы, 2009: 219). М.Дулатұлы қазақ қоғамында сауаты бар, елге берер білім мен ілімі бар адамдарды құрметтеп, діндар адамдар яғни молдалармен дәрежелерін қатар қоятындығы және мұғалімдерді ел өз мерейіне бөлейтінін айта келе, молда мен мұғалімнің ара-жігін айқындап берген. Қазақ жұртшылығының оқу-білімге деген талпынысын жеке бастарының қамы үшін хат танығанның барлығы өздерін мұғалім етіп, күнкөріс үшін азын-аулақ табыс табуға бала оқытуды ермек еткен. Осы кезеңде хат танығанның бәрі мұғалім болып, қарапайым халық арасында өзіндік абыройға ие болды. Ел арасындағы ауқатты, бай адамдар балаларына орысша, мұсылманша білім беру мақсатында ауылдарда мектеп ұйымдастырып, қаржыландыруға, Орынбор, Омбы, Троицк сияқты үлкен шаһарларға оқуға жіберуге тырысты. Ұлт ұстазы — Ахмет Байтұрсынұлы: «Мектептің жаны — мұғалім. Мұғалім қандай болса, мектебі һәм сондай болмақшы, иәғни мұғалім білімді болса, білген білімін басқаға үйрете білетін болса, ол мектептен балалар көбірек білім біліп шықпақшы» деп жазған (Байтұрсынұлы, 2009: 182). Әрине, ұстаз алдына келген балаға тек білетінін ғана үйретуге дәрменді. Қарастырып жатқан кезеңде қазақ қоғамында бала оқыту ісі маңызды әрі мұғалімнің білімін көтеру, дамыту күн тәртібінде тұрды. Мұғалім – мектептің жаны болса, мұғалім қандай болуы шарт? Мұғалімнің міндеті не? Мұғалім оқу-білімді бойына жиған, ұлттық тәрбие мен тәлімді сіңірген, дүниетанымы кең, саяси-қоғамдық көзқарасы орныққан, өз пікірін дәйектей алатын, сөздік қоры бай, ой-өрісі кең тұлға болуы керек. Бұған қоса бала оқытудағы басты қағида мейірімділік пен адамгершілік, сабырлық пен қарапайымдылық, өз ісіне жауапкершілігі жоғары болуын талап ететін мамандық. «Ақырын жүріп, анық басып», алдына келген оқушыға өз білгенін үйрете алатын, білім алуға ынталандырып, қызықтыра білетін, қоғамның қалыптасқан қағидаттарын мен тәрбиені біліммен ұштастыра алуы керек. Мұғалімнің міндеті туралы «Баланы оқулықпен шектелмей, терең әрі жан-жақты білім беру мұғалімнің тікелей міндеті санаған Асылбек Жұманұлы оқытушының көп білуі керектігін ашып жазған. «Жаңа шыққан праграмның негізіне түспей қолайсыз қиын тауып, терең ұлы мағына іздеп, праграмның әр тарауын тарқатып жіберіп кітаптан қарап оқыту орыс мұғалімдерінің көбінің істеген қатесі. Мұның түпкілікті себебі: мұғалімнің өзінің аймағын, елдің шаруасын, жаратылысын білмеуден келіп шығып отыр», – деп білімі таяз мұғалімнің беделінің де болмайтындығын меңзеген (Мұхатова, 2018: 81).

XX ғасырдың бас кезінде рухани отарлау шеңберінде Ресей үкіметі өңірлерде мұғалімдер даярлайтын семинариялар мен училищелерді ашылды. Дегенмен, семинариялар мен училищелер, мектептер мен оқу орындарын мұғалімдермен қамтамасыз ете алмады. Себебі, қазақ ауылдары бір-бірінен шалғай орналасты,

мұғалімдердің жалақысы аз болды. Ұлт көсемі Әлихан Бөкейханов осы турасында: «Талапкер, орыс тілін білетін біздің қазақ мұғалімі бұл сиезге бармаса болмайды. Біздің қазақ баласын оқытатын мұғалімге осы сиезге барып жол, өрнек, үлгі-өнер үйрету мақсат. Біздің сорлы қазақтың мұғалімі нашар, кедей. Бұл Петербор съезіне барып қайту, алыс-жақын жолына қарай 250–400 сом болады. Бұл ақшаны шығаратын қазақта мұғалім бар ма? Бұл шығын қалтасынан табылатын қазақта мұғалім бола ма?» (Бөкейханов, 2018а: 502), – деп жазды. Мұның өзі қазақ қоғамындағы мұғалімдердің әлеуметтік жағдайының төмендігін және оған қоса білімдерін жетілдіру мақсатында мұғалімдердің съездерге бару үшін қаражатының жетпейтіндігін дәйектейді. Дегенмен ұлт болашағына алаңдаған тұлға Жапония, Америка, Норвегия елдеріндегі бала оқытудың әдістері аталған мұғалімдер съезінде оқытылатыны және бұл съезге қалайда болмасын қазақ жұртшылығынан ақша жинастырып, қазақ мұғалімдерін жіберу мақсат етіп қойылғандығы жөнінде айтқан. Көріп отырғанымыздай, қарастырып жатқан кезеңде білімді әрі білікті мұғалім, ұстаздың жағдайы ұлт қайраткерлерін алаңдатып, газет-журнал беттеріне мақала жазуларына себеп болған. Мұғалім мәселесі бойынша А. Байтұрсынұлы 1913 жылы «Оқу жайынан» атты мақаласында: «Жақсы мұғалім мектепке жан кіргізеді, басқа кемшілігі болса, мұғалімнің жақсылығын жабады, білдірмейді. Мұғалім нашар болса, сайлы мектепте отырып сабақ бере алмайды. Мұғалімдік оңай нәрсе емес. Тәртіппен жасалған оқу құралдарымен оқытуға тәртіппен оқыта білетін мұғалім керек. Оны білмейтін мұғалімдер тәртіппен жасалған оқу құралдарын тәртіпсіз жасалған құралдар орнында тұтынады», деп білімді ұстаздардың аздығы мен оқыту мәселесін көтерген (Байтұрсынұлы, 2013: 241–242).

Сонымен қатар жергілікті орыс патшасының шенеуліктері тарапынан қазақтардың білім-ғылымға деген талпынысына кедергі келтіру фактілері де жоқ емес. Мәселен, 1901 жылдың 16 маусымында Орынбор губернаторының жарлығымен полиция «Сеитов» посадындағы орыс емес ұлт өкілдерінен мұғалімдер даярлайтын педагогикалық курсты жауып тастады (Есімбекова, 2015: 37). Осындай орыс әкімшілігі тарапынан жасалған саясат қазақ өлкесінде онсыз да аз мұғалімдердің жетіспеушілігін арттыра түсті. Қазақ халқының білімге деген құштарлығын патша үкіметі тежеп отырды, өйткені байырғы тұрғындардың білім деңгейін жан-жақты дамытуға емес, жергілікті халықтың тілі мен дінін, әдет-ғұрпын жойып жіберуге және орыстандыруға аса мән берген. «Негізінен метрополия оқу орындарында білім алып, отаршылдық мемлекеттік басқару аппаратындағы қызметке және қазақ арасында орыс мәдениетін егіп, тарату үшін даярланған, зиялылар мұның бәрін жиып қойып, ұлттық тәуелсіздік пен ұлттық мәдениеттің өсіп өркендеуіне, ұлт өмірін қайта құру мақсатына қызмет ете бастайды» (Олжайұлы, 2020). Мақсатқа жетудің бірі ғылым-біліммен қарулану еді. Ал, ол үшін ғылым-білімді жұртшылыққа үйретіп, таратушы мұғалімдердің мәселесін шешу. Осы бағытта жасалған қадамның бірі — мұғалімдердің әлеуметтік жағдайы мен еңбекақысы да болды. Қазақ қоғамы білімді әрі елге қызмет етуге бел буған жалынды жастарға мұқтаж болды. Бұл жөнінде Әлихан Бөкейханов «Қазақша оқу жайынан» атты мақаласында: «Жаңа жолдың оқуы жаңа оқып шыққан жас мұғалімдердің қолында. Бұлардың күштерінің, білімдері соны, пікірлері жаңа. Ниеті жұртына қызмет ету. Бұлар білгенін, тайған-таянғанын жұрттан аяп қалатын емес. Қазақтың бастауыш мектебіндегі жұмысын қолдарына алуға лайық адамдар. Һәр жайдан хабардар дүниеде не істеліп, не қалыпта тұрғаннан бұлардың мәліметі мол. Қысқасы қазақ арасына білім нұрын жаюға нағыз қолайлы адамдар», деп қазақтың болашағы білімді ұрпақтың қолында екені, ал білімді ұрпақты тәрбиелеу мен оқыту заманауи біліммен қаруланған оқытушының құзыретінде екенін білген (Бөкейханов, 2018: 418). Ә. Бөкейхановтың

мақаласындағы басты идея саяси қалыптасқан жағдайға байланысты елдің азаттық жолындағы күресі қан майданда емес, ендігі кезекте оқу-ғылым деңгейіне ұласуы үшін білімді, білікті жастардың көп болуы мұғалімдерге байланысты. Тарихтың қай кезеңінде болмасын мұғалім мен оқытушылар қоғамды алға жетелеуші, көпшілік қауымға білім нұрын шашып, мәдениет пен өркениеттің бастауында тұрушы тұлға екені мәлім. Ұлт көшбасшысы тәуелсіздікке қол жеткізудің төте жолы білім мен ғылым деп қадап айтты. Сол себепті Алаш қайраткерлері жан-жақты қазақ мұғалімдерінің білімі мен біліктілігін арттыру, қоғамдағы рөлі мен мәртебесін көтеріп, мерейлерін асыру үшін атсалысуы болашақтың қамы мен бодандықтың бұғауынан қазақ елін алып шығуға бағытталған еді.

Қазан революциясының жеңісі, кеңес үкіметінің орнауы білім-ғылымға, саяси жүйеге, мәдениет пен қоғам тынысына орасан өзгерістер алып келді. Кеңес үкіметі өз идеологиясы мен саясатын нығайтып, кеңінен тарату мақсатында оқу-ағарту саласына көңіл бөлді. Жаңа социалистік идеологияны халық арасында тарату мен негіздеу мектеп қабырғасынан бастауды жөн көрді. Жергілікті жерлерде оқу-ағарту комиссариаттары құрылды, мектеп үйлері ұйымдастырылды, идеология негізіне сай келетін оқу құралдары жазыла бастады. Заманның серпілісіне қарай білімді қазақ жастары, қазақ мұғалімдері жаңа билік жүйесіне қызмет етуден шет қалған жоқ. Бұл туралы Сұлтанбек Қожанов: «Семинарияны бітірген ия басқа ретпен мұғалімдікке қатысқан азаматтар азғантай. Бірақ сол азғананың өзі оқу жұмысынан кетіп қалып отыр. ... кенже қалған халықтардың бірінші көп қызметкері һәм саясат иесі болып шығатын мұғалімдер болады деген сөз біздің тіршілігімізде анықталып отыр. Мұғалімдеріміздің көбі комиссар болып кетті», - деп оқытушының материалдық жағдайының төмендігі келешегі күмәнді мамандық ретінде халық арасында қабылданған. (Қожанұлы, 2020: 78). Жаңа үкіметтің орнауымен дін мен білім беру жүйесінің арақатынасы ажыратылып, медреселердегі молдалар биліктің сынына ұшырап, атеистік қоғам құру жолында бөгет адамдар ретінде қарастырылды. Осы тұста медресе бітірген қазақ жастары екі ортада керексіз қалыпқа түсті. Бұндай жастардың бөлігі комиссариаттарға, жергілікті билік тарапына, насихат-үгіт бөлімдеріне, партия қатарына қызметке орналаса бастады. Мұсылмандық білім алған шәкірттер жаңаша оқуға яғни орыс тілінде қайта білім алуға тура келді. Бұл серпіліске мұғалімдер де қосылды. Елдегі жағдайға байланысты мектеп үйлерінің жағдайы нашар, оқу-құралдары аз, мұғалімдердің әлеуметтік жағдайы мен жалақылары өте төмен еді. Сол себепті мұғалімдер қиын жағдайдан шығу мақсатында кәсіптерін ауыстырып, өзге жұмыстарға ауысуы орын алды. Халықтың сауатты бөлігі үкімет мүддесіне қызмет етуі Кеңес билігіне қолайлы болды. Алайда, бұл тенденция мұғалім кадрларының жетіспеушілігіне алып келді. Бірақ өз мамандығына адал, ісіне берік мұғалімдер материалдық жағдайға қарамастан бала оқытуды өмірлік жолы ретінде таңдап, маман иесі болып қала берді.

Кеңес үкіметі елдегі саяси мәселелер мен қатар оқу-ағарту саласында реформалар жүргізіп, елдегі мұғалімдердің білім деңгейі мен біліктілігін көтеру жолында баспасөз құралдары арқылы әдістемелік, оқу-ағарту жөніндегі ақпараттар, мұғалімдердің білімі мен біліктілігін арттыруға арналған материалдарды жариялау қолға алынды. Осы мақсатта 1919 жылы қазақ тілінде «Мұғалім» атты тұңғыш педагогикалық журнал шығара бастады. Методикалық жұмысты жолға қоя білу, мұғалім кадрларын даярлау, сондай-ақ қазақ тілінде оқу құралдарын көркем және ғылыми әдебиеттерді басып шығаруға аталған журнал, әсіресе, Қазақстанның батыс облыстары үшін айта қаларлықтай қызмет атқарады. Педагогикалық және әдістемелік

жұмыстар бірізді шалғай ауыл-аймақтарға да таралып, әр мұғалімге қолжетімді болуы үшін ұйымдастырылды. Бұған қоса оқу-құралдарымен қамтамасыз ету қаржыландыруға байланысты аз болды. Оқу-құралдарын құрастырып, басып шығаруға қаржы мен уақытты әрі техникалық-материалдық жабдықтарды көбірек талап етті. Ал, баспасөз беттері арқылы мұғалімдердің білімін жетілдіру таптырмас шешім еді. Бұл шаралардың барлығы мұғалімдердің білім сапасын арттыра отырып, оқу-ағарту ісінің деңгейін көтеру маңызды болды. себебі, мұғалім жаңа құрылған кеңес идеологиясын дәріптейтін негізгі құралы еді. Сонымен қатар, «Жаңа мектеп» деген атпен 1925 жылы тамыз айында Қызылорда қаласында шығарылып, журналдың қалыптасуына А. Байтұрсынов, Ә. Бөкейханов, Ж. Аймауытов, С. Сейфуллин, М. Әуезовтер ат салысты. Осы журнал туралы Ә. Бөкейханов: «Жаңа мектеп» - оқытушылардың тілі, құлағы. Журнал оқытушылардың тілектерін, мұң-мүддесін күзететін күзетші, журналға тұрмыстарын суреттеп жіберген ауыл оқытушыларында мүгедектік, қорқақтық бар. Көрген кемдігін, зәбір-запасын оқытушы ашып айтпайды», деп жазды (Бөкейханов, 2016: 298). Бұдан қоғамның, ауыл-аймақ пен қала мұғалімдеріне сұраныстың жоғары болуы, сондай-ақ мұғалімдердің білім беру сапасын арттыру, даярлық курстар мен оқуға қажетті мектеп құралдары мен оқу-әдістемелік материалдар, оқулықтармен қамтамасыз ету мақсатында журнал қызметін көреміз. Осы орайда Асылбек Сейітов еңбегінде мұғалімнің атқаратын жұмыстарын атап көрсете келе оның үнемі өзінің біліктілігін арттырып отыруы тиіс екендігін де назардан тыс қалдырмады. Біліктілікті кітаптар, мерзімді басылым материалдар арқылы көтеруге болатындығы өз талабын былайша көрсеткен: «Мұғалімнің білімін арттыру жолындағы жұмысы мұнымен түгесілмейді. Жалпы мұғалім қазақ тілінде шығып жатқан кітап, журналдарды, газеттерді жазып алдырып отыруы керек». Сол үшін Асылбекше «Губерниядағы әрбір мұғалім жалобниясының бір бөлімін кітап, журнал, газетке арнауы аса керек. Оқу бөлімдері, оқу бақылаушылары бұл пікірді елге жайып шыққан кітаптарды уақытында жеткізу шарасын көру керек» (Мұхатова, 2018: 84).

Алаш қайраткері Міржақып Дулатұлы: «Оқытушылардың білімін толықтыру, олардың жұмысына жәрдем беру — партия, кеңес жұртшылығының қашан да болса естен шығармайтын жұмысы. Ауыл мұғалімдеріне көбірек назар салыну керек» деп атап көрсетті (Дулатұлы, 2003: 248). Қала мұғалімдерінің білімін дамыту мен арттыруға барынша мүмкіндіктері болды. Үлкен қалаларда оқытушыларға арналған семинариялар, курстар, клубтар мен мәдениет үйлерінде біліктілікті жетілдіру мақсатында кешкі мектептер ұйымдастырылып, оқу-әдістемелік құралдар қолжетімді еді. Тіптен жалақылары да біршама жоғары еді. Ал, шалғай ауылдық аймақтарда бұндай мүмкіндік болмады. Аудан орталықтарындағы курстар мен семинарларға қарапайым мұғалімдердің баруына қиын. Себебі, бірнеше шақырым жол алшақтығы, көліктің болмауы, ауа-райына тәуелді факторлар, ауылдағы тұрмыстық-шаруашылық жайттар, оқу-әдістемелік құралдардың ауыл мұғалімдерінің қолдарына да тие бермеді. Олар аз тиражда шығарылды, елде экономикалық жағдайға байланысты оқу-құралдарына қаражат аз бөлінгені айқын.

Кеңес үкіметі қаржылық тапшылық пен ресурстардың аздығына қарамастан түйткілді мәселені шешу үшін қадамдар жасалды. Мәселен, екі сатылы мектептер ашу, балаларды мектепке тарту ісі жүргізілгенімен мұғалімдер жетіспеді. Мұндай тығырықтан шығудың жолы — қысқа мерзімді курстар ұйымдастыру еді. Ағарту халық комиссариаты 1918 жылдың 2 тамызында арнайы қаулы қабылдап, күш-жігерін маман дайындауға жұмсады. Мұғалім болуға ынталы адамдарды тіркеу, олардың білім алуына жағдай жасау шаралары ұйымдастырыла бастады. Дайындық курстардың легі

жаңа мектептер ашуға және қолданыстағы мектептерді мұғалімдермен қамтамасыз етуге тың мүмкіндіктер тудырды. Ағарту халық комиссариатының ұйымдастыруымен 1919 жылдан бастап 1920 жыл ішінде қос сатылы мектептер үшін 2,5 мыңға жуық мұғалім қысқа мерзімді курстан өтті. Нәтижесінде 200 мың оқушысы бар 3600-нан аса мектеп ашылды. 1919 жылдың қыркүйек айында Алматы мен Орынбор, Торғай мен Орал, Шалқар мен Қарабұтақ, Ойыл мен Ырғыз жерлерінде мұғалімдерге арналған 2 айлық курстар ұйымдастырылды (Шарипова, 1957: 120). Осылайша, жаңа құрылған Кеңес үкіметі мұғалімдердің білімін жетілдіретін даярлық курстарын, оқу-құралдарын шығарып, оқу-ағарту ісіндегі мәселелерді шешуге тырысты.

Т. Жүргенов: «Біздің ауылда көріп отырған мұғалімдеріміз баяғы дүмше молда. Біз ауылда мұғалім бар, оқу қазақша деп мәз боламыз. Әлгі дүмше молдалардың қолынан қазақша оқыту келеді деп кім айта алады? Мұндай «мұғалімдердің» өзінің оқығаны, өзгеге де оқыта білетіні төменгі деңгейде, қазақшаңды олар білмейді», - деп кеңес үкіметі орнаған кезеңде де ауыл аймақтағы оқытудың ескі үлгіде қалып қойғаны мен мектептегі білім деңгейін көтеру мәселесі жөнінде айтқан. Әрине, кеңестік оқу үлгісі қалаларда жақсы таралғанымен шеткі ауыл-аймақтардағы білім сапасы бұрынғы жағдайынан көп өзгеріске ұшырамағанына дәлел бола алады (Жүргенов, 2001: 69). Т. Жүргенов кеңес үкіметіне дейінгі мұсылмандық сауат ашқан мұғалімдер сол араб әліпбиі негізінде білімді екені, шалғай жерлердегі орысша оқудың таралмағанын, медреселердегі татар және ноғай, араб тілдеріндегі жазу үлгісінде жүргізіліп тұрғанын айтқан. Дегенмен, ауыл мұғалімдерін ауыл, қала деп бөлмей қайта даярлықтан өткізіп, білімдерін жетілдіру заман талаптарының біріне айналды.

Мұғалімдердің заман ағымына қарай мәртебесі мен қоғамдағы рөлін көрсететін факторларының бірі — ұстаз еңбегіне сұраныс. Т. Жүргенов жалақының аздығы жайында: «Оқытушылардың еңбекақысы аздықтан бала оқыту жұмысында, әсіресе қазақтан қарап қалатұғындар, көбінесе өте оңды оқытушылар болмайды. Реті келмесе, оқытушылардың көбі бөтен жұмысқа жармасады, болмаса бір жерде сабақ беріп алған ақшасына қанағаттана алмайды, оқытушы күнелтетін айлық алу үшін-ақ неше жерде сабақ беретін болды. Жалғыз сабақпен де отырмай, түрлі қызметке жегіледі. Мұндай хәлдер оқыту-оқу жұмысына үлкен кесір. Оқытушының мойындағы міндеті оқыту болмаған соң, қайда болса да ол оқытушы көңілдегідей әзірленіп жүріп оқыта алмайды. Тек келіп-кетіп уақытты босқа өткізеді» (Жүргенов, 2001: 70). Мұғалімнің білімі мен біліктілігін жетілдіріп қана қоймай кеңестік билік оның материалдық жағдайына назар аударды. Өйткені мұғалімнің жалақысы жоғары болмады. Осыған байланысты мұғалімдікті кәсіп қылуға қазақ жастары асықпады. Бұл өз тарапынан елдегі мұғалім кадрларын арттыру кешенді түрде жүргізу керектігін көрсетті.

Т. Жүргенов: «Тек өзі сабақ беретін пәні үшін ғана емес, сонымен қатар мектептегі тәртіп үшін, өзге де пәндерді оқушылардың меңгеріп кетуіне әр мұғалім күш салу қажет. Жағрапия мұғалімі оқушылардың тек жағрапия пәнін меңгеруін ғана қадағаламауы керек, сонымен қатар орыс тілін меңгеруін қадағалап, оларға педагогикалық тәрбие беріп, оқушының политехнизациядан да хабары болуын қадағалауы тиіс», – деп, мұғалімнің біліктілігі, оқушыға беретін білімі туралы айтқан. Мұғалім өзінің пәні бойынша сабағының оқушының меңгеруін алдыңғы кезекке қойған, яғни қазіргі тілмен айтсақ, білім алушының құзыреттілігіне ерекше мән берген. Оқушы ең алдымен пәнді терең меңгеруі қажет. Содан кейін сол пәнмен өзара байланыстағы сабақтардан бойынша түсінігі болуы шарт. Ал ең бастысы кеңестік идеологияға сәйкес орыс тілін меңгеруі талап етілген. Ұлт зиялысы мұғалімнің

біліктілігімен қатар өзге пәндер бойынша да хабарының болуын, мектеп тәртібін ұстануын және қадағалауын, оқушының тәрбиесін білім алумен ұштастыруды басты міндет ретінде атап көрсеткен (АқМА, 77-қ. 1-т. 66-іс. 16-п.).

Кеңес үкіметінің орнауынан кейін де мұғалімдердің білімінен бөлек, жалақысы, қоғамдық жұмыстарға тартылуы, әлеуметтік жағдайын түзету мәселелері жоғарғы мінбелерде көтеріліп, өзектілігін жоғалтпады. Кеңес үкіметі жұмысшы, шаруалардың мүддесін қорғайтын билік ретінде аталған мәселе бойынша кешенді реформалар мен жұмыстар жүргізді. Елдегі орын алған саяси жағдайлардың қиындығына байланысты жаңа билікке қызмет ететін, сауатты азаматтарды қоғамдық жұмыстарға, жергілікті жерлердегі әкімшілік пен ұйымдарға тартуы орын алды. Мәселен, Дейнеганың «Педагогикалық оқу орындарын қайта құру» атты баяндамасының тезисінде «Қазіргі кезеңдегі өзекті міндеттердің бірі маркстік-лениндік теориямен педагогтарды қаруландыру, мәдени және идеологиялық тұрғыдан дұшпандық көзқарастың көріністерімен белсенді түрде күресетін, мәдени төңкерісте көпшілікпен жұмыс жүргізіп, ұйымдастыратын, политехникалық білімі мен тәжірибелік біліктілігі бар кадрлар дайындап, өндіріс және ауыл шаруашылық саласында қызмет ететін, ағартушылықісіндегі ескі кадрларды жаңа кадрлар буынымен алмастыру қарқынын тездету қажет. Бұның барлығы өз кезегінде нақты таптық бөлініс негізінде шұғыл түрде педагог кадрларын қайта даярлау жұмысында жүйелі бағытта болуы керек», – деп көрсетілген (ҚОМА. 4-қ. 1-т. 17-іс. 23 п.). Кеңес үкіметі кешенді түрде жаңа идеологияға қызмет ететін, атеист, ұлттық құндылықтар мен ерекшеліктерден жұрдай, тек биліктің шырмауынан шықпайтын қоғам құру ісінде мұғалімдерді басты құрал ретінде пайдалануды жөн көрді. Большевиктік билік үшін енді мұғалім тек сауат ашып, оқу-ағарту ісімен айналысатын тұлға емес, кеңес идеологиясын жүргізетін, жаңа ұстанымдарды насихаттап, жас буынды тәрбиелейтін, қоғамға ықпалы зор, саясаттың сойылын соғатын маман иелеріне айналды. Ұстаздардың осындай саясаттың негізінде мәртебесі көтерілді. Әлеуметтік жағдайы жақсарып, билік тарапынан берілетін барлық артықшылықтарды мұғалімдер алғашқылардың бірі болып алды. Ел бойынша мұғалімдер дайындайтын институттар мен жоғарғы оқу орындары ашылды. Мұғалімдер қоғамның зияткерлік элитасы ретінде саналды. Мағжан Жұмабаевтың 1922 жылы жарық көрген «Педагогика» атты оқулығының алғы сөзінде: «Қазақтың қаны бір, жаны бір жолбасшысы – мұғалім. Еліміздің азғана жылдық ояну дәуіріне баға беру үшін алты алаштың баласы бас қосса, қадірлі орын – мұғалімдердікі» деген жалынды сөздері дәлел Жұмабаев, 1996: 222).

Қорытынды

Осылайша XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ өлкесіндегі мұғалімдердің білімі, біліктілігі, қоғамдағы рөлі мен мәртебесі заман талабына сай күрделі кезеңдерден өтіп, дамыды. Аталған кезеңде қазақ өлкесіндегі ауыл молдаларының білімі мен біліктілігі сынға алынғанына қарамастан қазақ қауымы арасында өзіндік абыройы биік болды. Молдадан және патша үкіметі құрған мектептерде сауат ашқан оқушылардың арасынан ұлт ұстаздары мен Алаш қайраткерлерінің шығуы мұғалім еңбегінен хабар береді. Түрлі сатылардан өту нәтижесінде (молда, муддарис, қалпе, муалимун, мұғалім) оқыту, білім беру саласында нағыз маманданған, кәсіби-мұғалімнің қалыптасуы жүзеге асып, ағарту жүйесіндегі ерекше құбылыс ретінде бағаланды. Ұлт ұстаздары – А. Байтұрсынов, М. Дулатов. М. Жұмабаев. Ж. Аймауытов, С. Сейфуллин секілді тұлғалардың мұғалім мәртебесін көтерудегі еңбектері өте зор болды. Соның нәтижесінде Кеңестік кезеңдегі Алаш зиялыларына амнистия жарияланған 20 жылдары Қазақстанда ағартушылық қозғалысы

кең етек жайған болатын, бұны тіпті европадағы «қара түнек» заманынан кейінгі «Ағартушылық дәуірі» кезеңінен де кем түспеді. Өйткені, жаппай сауат ашуға бет бұрып, қабаттасып келген азамат соғысынан кейінгі, қираған шаруашылық, ашаршылық, жұт, түрлі індеттер мен жоқшылыққа қарамастан, мемлекет қаржысынан үміт күтпей-ақ, түрлі қоғамдық ұйымдарға бірігіп (Қырғыз (қазақ) мәдениеті мен тарихын қызғыштай қорғаушылар, Қазақстанды зертеу қоғамы, Талап, Сауатсыздық жойылсын, Балалар достары қоғамы, Қалыңмал мен көп әйел алу жойылсын және т.б. толып жатқан қоғамдар), мұғалімдер дайындау курстарын ашып, оқулықтар шығарып, дәрістер оқып, кітапхана, музей, театрлар ашып, қай жерде не жетіспейді соның жыртығын бүтіндеуге ұмтылып, мамандықтарына қарамай барлық саланы үйіріп алып кетіп отырды. Яғни, өз еңбектерімен үлгі тұтарлық ұстаздық деңгейге көтеріліп, нағыз тәрбиелеуші-педагог мұғалім феноменін жасаушы, қалыптастырушылар дәл осылар болды деп айтуға болады. Бұның астарында ел мұраты еркіндікті аңсаған, ұлт-азаттық күрестері талқандалған кездегі азаттыққа жетудің, ендігі жердегі күрестік ерекше түрі ретіндегі «ағартушылық» бағыты жатқан еді.

ӘДЕБИЕТТЕР

Абдирашидов, 2023 — *Абдирашидов З.Ш.* Во имя просвещения... Исмаил Гаспринский и Туркестанская дворцовая элита. [Электронды ресурс]. – URL: https://www.researchgate.net/publication/364254552_Abdirasidov_ZS_Vo_ima_prosvesenia_Ismail_Gasprinskij_i_Turkestanskaa_dvorcovaa_elita //Қаралған күні 11 ақпан 2023.

Алтынсарин, 1976 — *Алтынсарин И.* Собрание сочинений. В трех томах. 2 том./ответ.редактор: С. Кенесбаев. Алма-Ата, Наука КазССР, 1976. 423 с.

Алтынсарин, 1978 — *Алтынсарин И.* Собрание сочинений. В трех томах. 3 том./ответ.редактор: Б.Сулейменов. Алма-Ата, Наука КазССР, 1978. 352 с.

Аметова, 2023 — *Аметова Н.И.* Педагогическое наследие Исмаила Гаспринского. [Электронды ресурс]. – URL: https://infourok.ru/pedagogicheskoe-nasledie-ismaila-gasprinskogo-1355588.html //Қаралған күні 11 ақпан 2023

АқМА — Алматы қаласы мемлекеттік архиві.

Байтұрсынұлы, 2009 — *Байтұрсынұлы А.* Мектеп керектері. Қазақ газеті. 1914./ Құрастырған: Смағұлова С.О., Әнес Ғ.Қ., Замзаева Т.А. Алматы, 2009. 480 б.

Байтұрсынұлы, 2013 — *Байтұрсынұлы А*. Оқу жайынан. /Жауапты редактор: Ісімақова А.С. Алты томдық шығармалар жинағы. 5-том. Алматы: Ел шежіре, 2013. 384 б.

Бөкейханов, 2018 — *Бөкейханов Ә.* Мұғалімдер жиылысы. Шығармалары-Сочинения. Он бес томдық. 8-том. /Құрастырған: С.А. Жүсіп. Астана: Алашорда Қоғамдық қоры, 2018. 600 б.

Бөкейханов, 2016 — *Бөкейханов Ә.* Оқытушылардан көмек күттік. Шығармалары-Сочинения. Он бес томдық. 12-том. /Құрастырған: С.А. Жүсіп. Астана: Сарыарқа. 2016. 568 б.

Гаспринский, 2019 — *Гаспринский И. Публицистика*: 1887–1890. Полное собрание сочинений. В 3-х томах. Т.2 Медоты преподавания. / Гл. ред. Р. С. Хакимов; сост. С. А. Сеитмеметова. – Казань – Симферополь: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2019. 560 с.

Денисов, 2023— *Денисов Д.Н.* Значение И. Гаспринского для оренбургских мусульман. [Электронды ресурс].
– URL: https://idmedina.ru/books/islamic/?2580 //Қаралған күні 12 ақпан 2023

Дулатұлы, 2003 — *Дулатұлы М.* Мәдениет төңкерісінің міндеттері мен оқытушы. Бес томдық. 3-том./ Жауапты редактор Ысмағұлов Ж. Алматы, 2003. 400 б.

Есімбекова, 2015 — *Есімбекова Б.О.* XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы қазақ мектептерінің типтері мен білім беру ұстанымдары. //Білікті педагог. №1, 2015. 36–39 б.

Жанталин, 2009 — *Жанталин А.* Медреседен оқып шыққан шәкірттерде не болашақ? Қазақ газеті. 1913. №1, / Құрастырған: Смағұлова С.О., Әнес Ғ.Қ., Замзаева Т.А. Алматы, 2009. 480 б.

Жұмабаев, 1996 — *Жұмабаев Ж.* Педагогика. Шығармалар. Үш томдық. 2-т./жауапты редактор М. Базарбаев. Алматы: Білім, 1996. 512 б.

Жүргенов, 2001— *Жүргенов Т.* Мектептің түрі, тілі туралы. Таңдамалы./ редактор Ғ. Әнес Алматы: Арыс, 2001.

Ильминский, 1891 — *Ильминский Н.* Воспоминание об Алтынсарине. Казань: Типо-Литография Ключникова В.М. 1891. 440 с.

Қайырханов, 2010 — *Қайырханов Ф.К.* Шоқан Уәлиханов қазақ халқының дәстүрлі мәдениеті туралы. //Ш. Ш.Уәлиханов мұрасы әлемдік тарих контексінде халықаралық ғылыми форум материалдары. Семей, 2010. 101 б.

Қожанұлы, 2020 — *Қожанұлы С.* Халық ағарту-оқу майданына күшті аудару керек. Таңдамалы мақалалары мен архив құжаттары — Султанбек Кожанулы. Құрастырғандар: Х.М. Тұрсын, А. Шәріп. Нұр-Сұлтан: Алашорда Қоғамдық қоры, 2020. 496 б.

ҚР ОМА — Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві.

РФ МА — Ресей Федерациясының мемлекеттік архиві

Мамырбекова, 2017 — *Мамырбекова Г.* Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі. Алматы. 2017. 658 б.

Мұхатова, 2018 — *Мұхатова О.Х.* Асылбек Сейітов – тарихта қалған із (жеке тектік қор құжаттары бойынша). Алматы: Қазақ университеті, 2018. 99 б.

Нұртазина, 2002 — *Нұртазина Н.Д.* Қазақ мәдениеті және ислам. Алматы, 2002. 208 б.

Олжайұлы, 2022 — *Олжайұлы Ы.* XIX ғасыр аяғындағы Қазақстандағы оқу-ағарту ісі. //Qazaqstan Tarihy. 2020. 17 шілде. [Электронды ресурс]. — URL: https://e-history.kz/kz/news/show/31812/ //Қаралған күні 1 қыркүйек 2022.

ООБМА - Орынбор облыстық бірлескен мемлекеттік архиві

Токаева, 2022 — *Токаева К.-Ж.К* Справедливое государство. Единая нация. Благополучное общество. Послание главы государство Народу Казахстана. 1 сентября 2022 года. [Электронды ресурс]. –URL: https://akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-181130 //Қаралған күні 10 қыркүйек 2022.

Тажибаев, 1962 — *Тажибаев Т.Т.* Просвещение и школы Казахстана во второй половине XIX века. Казахское государственное издательство политической литературы. Алма-Ата: Наука КазССР, 1962. 566 с.

REFERENCES

Abdirashidov Z.Sh., 2023 — Vo imya prosveshcheniya... Ismail Gasprinskiy i Turkestanskaya dvortsovaya elita. [Abdurashidov Z.Sh . In the name of enlightenment... Ismail Gasprinsky and the Turkestan palace elite.] [Electronic resource]. – URL: https://www.researchgate.net/publication/364254552_Abdirasidov_ZS_Vo_ima_prosvesenia_Ismail_Gasprinskij_i_Turkestanskaa_dvorcovaa_elita Date of application February 11, 2023.[in Rus].

Altynsarin I., 1978 — Sobranie sochinenij. Vol.3. Book 3 [Altynsarin I. the collected essay]. Alma-Ata, Nauka KazSSR, 1978. 352 p. [in Rus.].

Altynsarin I., 1976 — Sobranie sochinenij. Vol.3. Book 2. [Altynsarin I. the collected essay]. Alma-Ata, Nauka KazSSR, 1976. 423 p. [in Rus.].

ASA — Almaty State Archive.

Ametova N.I. Pedagogicheskoe nasledie Ismaila Gasprinskogo. [Elektrondy resurs]. – URL: https://infourok.ru/pedagogicheskoe-nasledie-ismaila-gasprinskogo-1355588.html Date of application February 11, 2023. [in Rus.].

Baitursynuly A., 2013 — Oku zhaiynan. Alty tomdyk shygarmalar zhinagy. [About the state of study]. – Almaty: «El shezhire», 2013. Vol.6. Book 5. 384 p. [in Kaz].

Bajtursynuly A., 2009 — Mektep kerekteri [School supplies]// Kazak gazeti. 1914. №62, 17 maj / Kurastyrgan: Smagulova S.O., Anes G.K., Zamzaeva T.A. Almaty, 2009. – 480 b. [in Kaz.].

Bokeihanov A., 2018 — Kazaksha oku zhajynan. Shygarmalary-Sochineniya. [About the state of kazakh study].Vol.15. Book 8. Astana, Alashorda Kogamdyk kory, 2018. 600 p. [in Kaz.].

Bokeihanov A., 2016 — Okytushylardan komek kyttik.Shygarmalary-Sochineniya. [Expected help from teachers]. Vol.15. Book 12. Astana: Saryarka. 2016. 568 p. [in Kaz.].

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan.

Central'nyj Gosudarstvennyj Arhiv RK. F.4. O.1. D.17. OC. L.23. [in Rus.].

Denisov D.N. Znachenie I., 2023 — Gasprinskogo dlya orenburgskikh musulman. [Denisov D.N. The significance of I. Gasprinsky for Orenburg Muslims.] [Electronic resource]. – URL: https://idmedina.ru/books/islamic/?2580 Date of application February 11, 2023. [in Rus.].

Dulatuly M., 2003 — Madeniet tonkerisinin mindetteri men okytushy. [The tasks of the cultural revolution and the teacher]. Vol.13. Book 3. Almaty, 2003. 400 p. [in Kaz.].

Esimbekova B.O., 2015 — XIX gasyrdyn ayagy men XX gasyrdyn basyndagy kazak mektepterinin tipteri men bilim beru ustanymdary. [Types of Kazakh schools and principles of education in the late 19th century and early 20th century] // Bilikti pedagog. №1, 2015. Pp.36–39. [in Kaz.].

Gasprinskiy I., 2019 — Medoty prepodavaniya. Polnoe sobranie sochineniy. Vol.3. Book 3. Publitsistika: 1887–1890. Medoty prepodavaniya. / Gl. red. R.S. Khakimov; sost. S.A. Seitmemetova. – Kazan – Simferopol: Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 2019. 560 p. [in Rus.].

Gosudarstvennyj Almatinskij gorodskoj arhiv. F.77. O.1. D.66. L.16. [in Rus.].

Il'minskij N., 1891 — Vospominanie ob Altynsarine. [Recollection of Altynsarin]. – Kazan': «Tipo-Litografiya» Klyuchnikova V.M. 1891. 440 p. [in Rus.].

Kaiyrhanov F.K., 2010 — SHokan Ualihanov kazak halkynyn dasturli madenieti turaly. [Chokan Valikhanov about the national culture of the Kazakh people] //SH. SH.Ualihanov murasy alemdik tarih konteksinde» halykaralyk gylymi forum materialdary. Semej, 2010. 101 p. [in Kaz.].

Kozhanuly S., 2020 — Halyk agartu-oku maidanyna kushti audaru kerek.Tandamaly makalalary men arhiv kuzhattary – Sultanbek Kozhanuly. [It is necessary to make efforts in public education]. Nur-Sultan: «Alashorda» Kogamdyk kory, 2020. 496 p. [in Kaz.].

Mamyrbekova G., 2017 — Qazaq tilindegi arab, parsy sózderiniń túsindirme sózdigi. Almaty. 2017. 658 p. [Explanatory Dictionary of Arabic and Persian words in the Kazakh language]. [in Kaz.].

Muhatova O. Asylbek Sejitov, 2018— tarihta kalgan iz (zheke tektik kor kuzhattary boiynsha). [Asylbek Sejitov – a trace left in history (according to personal family documents).] Almaty: Kazak universiteti, 2018. 99 p. [in Kaz.].

Narodnoe prosveshchenie KazSSR. Sbornik dokumentov i materialov (1917–1939). [National enlightenment of the Kazakh SSR. Collection of documents and materials (1917–1939)]. Alma-Ata, 1957. 237 p. [in Rus].

Nurtazına N.D., 2002 — Qazaq mádenıeti jáne ıslam. Almaty, 2002. 208 p. [Kazakh culture and Islam]. [in Kaz.].

Olzhajuly Y., 2020 — XIX gasyr ayagyndagy Kazakstandagy oku-agartu isi. [Enlightenment in Kazakhstan at the end of the 19th century] // Qazaqstan Tarihy. 2020. 17 shilde. [Electronic resource]. –URL: https://e-history.kz/kz/news/show/31812/ Date of application September 1, 2022.[in Kaz].

ORJSA — Orenburg Regional Joint State Archive

SARF — State Archive of the Russian Federation

Tokaev K., 2022 — Zh. K. Edinaya naciya. Blagopoluchnoe obshchestvo. Poslanie glavy gosudarstvo Narodu Kazahstana. Spravedlivoe gosudarstvo. 1 sentyabrya 2022 goda. [Message from the head of state K.K. Tokaev to the people of Kazakhstan. fair state. United nation. Prosperous society. September 1, 2022.] [Electronic resource].
–URL:https://akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-181130 Date of application September 10, 2022. [in Rus.].

Tazhibaev T.T., 1962 — Prosveshchenie i shkoly Kazahstana vo vtoroj polovine HIH veka. Kazahskoe gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoj literatury. [Enlightenment and schools of Kazakhstan in the second half of the nineteenth century.]. Alma-Ata: Nauka KazSSR, 1962. 566 p. [in Rus.].

Zhantalin A., 2009 — Medreseden okyp shykkan shakirtterde ne bolashak? [what is the future of madrasah graduates?] // Kazak gazeti. 1913. №1. / Kurastyrgan: Smagulova S.O., Anes G.K., Zamzaeva T.A. Almaty, 2009. 480 p. [in Kaz.].

Zhumabaev Zh., 1996 — Pedagogika. Shygarmalar. [Pedagogy]. Vol.3. Book 2. Almaty: Bilim. 1996. 512 p. [in Kaz.].

Zhyrgenov T., 2001 —Tandamaly.Izbrannoe. Mekteptin tyri, tili turaly.[About the type of school and language]. Almaty: Arys. 2001. [in Kaz].

Publication Ethics and Publication Malpractice in the journals of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan

For information on Ethics in publishing and Ethical guidelines for journal publication see http://www.elsevier.com/publishingethics and http://www.elsevier.com/journal-authors/ ethics.

Submission of an article to the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan implies that the work described has not been published previously (except in the form of an abstract or as part of a published lecture or academic thesis or as an electronic preprint, see http://www.elsevier.com/postingpolicy), that it is not under consideration for publication elsewhere, that its publication is approved by all authors and tacitly or explicitly by the responsible authorities where the work was carried out, and that, if accepted, it will not be published elsewhere in the same form, in English or in any other language, including electronically without the written consent of the copyright-holder. In particular, translations into English of papers already published in another language are not accepted.

No other forms of scientific misconduct are allowed, such as plagiarism, falsification, fraudulent data, incorrect interpretation of other works, incorrect citations, etc. The National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan follows the Code of Conduct of the Committee on Publication Ethics (COPE), and follows the COPE Flowcharts for Resolving Cases of Suspected Misconduct (http://publicationethics.org/files/u2/New_Code.pdf). To verify originality, your article may be checked by the originality detection service Cross Check http://www.elsevier.com/editors/plagdetect.

The authors are obliged to participate in peer review process and be ready to provide corrections, clarifications, retractions and apologies when needed. All authors of a paper should have significantly contributed to the research.

The reviewers should provide objective judgments and should point out relevant published works which are not yet cited. Reviewed articles should be treated confidentially. The reviewers will be chosen in such a way that there is no conflict of interests with respect to the research, the authors and/or the research funders.

The editors have complete responsibility and authority to reject or accept a paper, and they will onh accept a paper when reasonably certain. They will preserve anonymity of reviewers and promote publication of corrections, clarifications, retractions and apologies when needed. The acceptance of a paper automatically implies the copyright transfer to the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan.

The Editorial Board of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan will monitor and safeguard publishing ethics.

Правила оформления статьи для публикации в журнале смотреть на сайте:
www: nauka-nanrk.kz

ISSN 2518–1467 (Online),
ISSN 1991–3494 (Print)

http://www.bulletin–science.kz/index.php/en

Заместитель директор отдела издания научных журналов НАН РК *Р. Жәлиқызы*
Редакторы: *М.С. Ахметова, Д.С. Аленов*
Верстка на компьютере *Г.Д. Жадыранова*
Подписано в печать 30.04.2023.
Формат 60x881/8. Бумага офсетная. Печать - ризограф. 27,5 п.л. Тираж 300. Заказ 1.

Национальная академия наук РК
050010, Алматы, ул. Шевченко, 28, т. 272-13-19